

11
X
- 97

119

9(47.925)

S-44

191/80

0-0

1763

323.1(91.542)
- 5-414

ՀԱՅԿԻՐ ՏԷՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

9554
5 OCT 2011

ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ

ԱՊՍՏԱՍԲՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԵՆՋԻՆ ՏՊԵՐԴՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան «ԺԱՐՈՒՆ», Լոբա-Մեխիսիան փող. № 22
1917 թ.

16158

18. 9. 1917
ՍՄԵՆԱ

9(47. 925) ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ

5-44
S-44
ux

ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՄԱՐԻ

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

1000
21348 9

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան «ՄԱՄՈՒԼ», Լուիս-Մեկլեան փող, № 22

1917 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Սիրելի ընթերցողներուն և ամեն անոնց, որոնք կը հետաքրքրուին եղեռնի պատմութիւնով, մենք կուտանք ներկայ աշխատութիւնը «Շապին-Գարահիսարի ապստամբութիւնը» վերնագրով:

Ամբողջ նկարագրութիւնը իրական է ու քանիցս ստուգւած: Եթէ պակաս մը կայ, այդ այն է, որ մեզի տակաւին հնար չեղաւ բացի քաղաքի նկարէն, ձեռք բերել նաեւ գլխաւոր հերոսներու լուսանկարները, որոնք զարդը պիտի կազմէին ներկայ աշխատութեան:

Արդէն ամեն տեղ դիմումներ եղած են և գլխաւոր հերոսներու նկարները ստանալու յոյս ունինք, որը կուտանք գրքիս երկրորդ տպագրութեամբը:

Շապին-Գարահիսարի ապստամբութիւնը, մեր արեւմտահայ սխրագործութեանց պատմութեան հպարտ էջը պիտի կազմէ: Շապին-Գարահիսարը տւել է հայ ազգի հերոս Անդրանիկի նման խոշոր դէմք, որու ռազմական շնորհքի առաջ ամենքս ծունկ պիտի չոքինք: Շապին-Գարահիսարը տուել է նաեւ Ղուկաս-աղբարներ ու ռազմական այնպիսի տիպեր, որոնց հրաշագործութիւնները ամեն պատմութիւնէ վեր են և մենք, պարծանքով կընդգծենք մեր արեւմտահայ մատենագրութեան մէջ անոնց անունը:

Պատուարժան ընթերցողները իրաւունք ունին ամեն տեսակ լուսաբանութիւններու համար դիմել մեզ:

Յակ. Տէր-Յարութիւնեան

Թիֆլիս, 1 հոկտ. 1917 թ.

Հորիզոնի հեռուն, խորը լեռներուն մէջէն, բլուրներու վրայէն և ամպերու կտրածքէն կարմիր լուս մը բացուեց և ժպտաց աշխարհին: Ան կամաց կամաց մեծացաւ և իրեն շառաւիղները, իրեն ճառագայթները դէմ աւաւ կտրաւանի ձախիւն, ապա անդնդախոր ձորերուն մէջ:

Կարաւանը խորը գիտեց ձորի խորքը, գիտեց ու սոսկաց, և ապուշ դարձաւ...

Ձորին խորութեան մէջ, լուսոյ ճառագայթներու տակ, կառավանը տեսաւ մարդկութիւնը... Մարդկութիւն առանց հոգու, առանց մարմնի, մարդկութիւն... քանգերի վերածւած, իրարու վրայ թափւած...

Կարաւանը ցնցւեցաւ և խուլ ռռնոցով մը ձայնեց. . դուլում. .

Ան չը գիմացաւ դուլումին, քաշեց, կծկւաւ և... աներևութացաւ...

Լուսոյ ջերմութիւնը ընկաւ ձորին ներսը իրարու վրայ թափւած գանդերու մէջ... Հազարաւոր շարք ատամներ իրենց կրճտոցը ցուցուցին աշխարհին և անոնք իրենց սեղմւածքէն անէծք ու նզովք կարդացին ու լռեցին առյաւելտ...

Լուսութեան թափառութիւն... աշխարհն աւերակ, օդը և մթնոլորտը անէծքով լեցուն, գետինը նահատակներով, կարմիր արիւնով, անմեղ արիւնով ուռճացած, հեռու հորիզոնին մէջ տակաւին մթին ու խորհրդաւոր ամպեր, ամեն տեղ ամայի, ամեն ինչ անէծքով ողողւած, անդնդախոր ձորեր, գերեզմաններ, միշտ լեռներ, բլուրներ ամայի, ամայի...

Ա.

ԵՐԿՈՒ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐ

1889 թուականի դեկտեմբեր ամիսն է: Շապին Գարահիսարի դուրսի եռուզեռ կեանքը այժմ փոխադրուած է սուներէն ներս: Դուրսը սառնամանիք է, ու բքաբեր ցուրտը ամենուրեք կը տարածուի, իր անհրապոյր ազդեցութիւնը թափանցելով խեղճուկ տուներէն ներս:

Շապին Գարահիսարի Օրթա-թաղի, խրճիթի մը մէջ կապրէր վշտահար Շողիկը, որ այժմ այս ցուրտ ձմրան, իր երկու մատաղահաս աղջիկներուն հետ կծկուած թոնիւրին շուրջ, ձեռքը երեսին՝ մտիկ կընէր Եաշլիի խօսքերուն:

— Պէտք չէ որ դուն սուգով և արցունքով օրերըդ անցունես, Շողիկ, ի՞նչ պէտք է ընել, եղած բաներու մասին մտածել աւելորդ է: Բեզ կը մնայ համբերութեամբ տանիլ սև ճակատագիրը, և հոգալ ու խնամել երկու որբուկներդ: Իսկ մեր վրայ պարտականութիւն կ'իյնայ վրէժ-խնդիր ըլլալ անօրէնին... ատիկա չի պիտի թողունք, որ այդպէս մնայ. Հասան աղա ըսուած զազանը իր արդար պատիժը պիտի ստանայ: Ան և անոր պէս վատերը պէտք է գիտնան, որ արդարութեան ձեռքը ուշ կամ կանուխ իրենց վզին պիտի երկարի...

Շողիկ լուսութեամբ և թախծոտ երևոյթով մտիկ կընէր Եաշլիի խօսքերուն, աչքերը սևեռած անծանօթ կէտի մը, երբ փոքրիկ աղջիկը լացաւ և հաց պահանջեց: Շողիկ իր հոգեհատորին լացէն ցնցուած՝ նստած տեղէն վեր

ելաւ ու դիմացի սնտուկին մէջէն կտոր մը հոց հանելով երկնցուց աղջկան, որ իր երկու վտիտ թաթիկներով առաւ զայն ու վերջ տուաւ իր լացին: Ապա Շողիկը գտնաւով Եաշիին ըսաւ.

— Միշտ ինձ կըսէք որ չի մտածեմ և համբերեմ. շատ աղէկ, կը համբերեմ, սակայն չէ՞ որ անոր գերեզմանը պիտի բողոքէ: Դաժան զազանը սուրի մէկ հարուածով անոր արևը մարեց: Այժմ ըսէք, այդ եղբերական մահուան թարմ և ցնցող ազդեցութեան տակ ի՞նչպէս համբերեմ: Կըսէք, որ դուք վրէժխնդիր պիտի ըլլաք, սակայն չէ՞ որ այդ քայլը առիթ պիտի ստեղծէ նորանոր ռճիրներու և արիւնահեղութեան: Ահաւասիկ ինչու համար է որ կը տանջուիս: Ես լաւ գիտեմ, որ իմ մասին կը մտածէք, սակայն կը վախճամ թէ ձեր վրէժխնդրութենէն վերջ, իմ նմաններուն թիւը շատնայ...

— Ամենին հոգ մի ըներ Շողիկ. մենք որոշած ենք վրէժխնդրութենէ ետ չի մնալ, իսկ անկէ վերջ եթէ անոնց կողմէ նոր ռճիրներ կատարուին, մենք անոնց ալ վրէժխնդիր պիտի ըլլանք: Մէկի դէմ երկուք, մինչև որ դործը լննայ... Այո է մեր զրութեան իսկական պատկերը: Մնաս բարով Շողիկ, հոգ մի ըներ և որբուկներդ լաւ խնամէ:

Վերջին հրաժեշտը տալով Եաշիին դուրս գնաց: Շողիկը մնաց իր որբուկներուն հետ միայնակ: Սօսեցաւ անոնց, գուրգուրեց, փայփայեց և մայրական անուշ փաղաքշանքներով ուրախացուց զանոնք. ապա կրկին նրա տելով թոնիրէ քիւրսիին մէկ անկիւնը՝ ինկաւ խոր մտածումներու մէջ...:

Եաշիին դուրս ելաւ Շողիկի տունէն և քառանց ուշք գարձնելու գուրաքի ցուրտ եղանակին, դիմեց դէպի եկե-

ղեցի և բարձրանալով գաւիթը, մտազբաղ՝ սկսաւ շրջան կատարել:

Մյդ պահուն Եաշիին դէմքը չափազանց լուրջ կերպարանք մը ստացած էր: Հիւսիսային քամին սաստկութեամբ կոռնար և գաւիթին մէջ հաւաքուած ձիւնը կը մաղէր և Եաշիի երեսն ալ կը ծածկէր ձիւնով, սակայն այդ ցուրտ եղանակն ու բարակ ձիւնը երբէք չէր ազդեր իր վրայ և հեռոգհեռէ քայլերը կարագացնէր մտածմունքի և երևակայութեան ազդեցութեան տակ:

Հեռուէն, ժամկոչը որ եկեղեցի կուգար, տեսաւ Եաշիին արագ-արագ անցուղարձը այդ բուք ու բորան ցուրտին, կանգնեցաւ և զարմացկոտ նայուածքով սկսաւ դիտել զայն:

Ժամկոչին ներկայութիւնը Եաշիին ուշադրութիւնէն չի վրիպեցաւ, ու հեռոգհեռէ ինքզինք հաւաքելով իջաւ եկեղեցու գաւիթէն և կրկին դիմեց Օրթա-թաղ, ուր կը գտնուէր Ղուկաս աղբօր տունը:

Ղուկաս աղբար ջերմ աղգասէր մըն էր, հետեաբար անոր տունը բաց էր ամեն հայու առջև, որոնք «գործերու» համար կը դիմէին հոն, և լաւ ընդունելութիւն կը գտնէին Ղուկաս աղբօր կողմէ:

Ղուկաս աղբար հազիւ 25 գարուններ բոլորած երիտասարդ մըն էր, կարճահասակ, վայելուչ արտաքինով, սակայն թոյլ կազմուածքով: Դէմքին վրայ դրոշմուած էր չափազանց ջղայնութեան մը կնիքը:

Ղուկաս աղբար կիսադրազէտ էր, սակայն օժտուած էր առողջ գատողութեամբ, ունէր ռազմադէտի ընդունակութիւն և հեռատես ըմբռնութիւն: Ամուսնացած էր, բայց զաւակ չունէր, այդ պարագան շատ ազդած էր իր վրայ, որովհետեւ չափազանց կը սիրէր զաւակ ունենալ և

ունեցողներուն երանի կուտար, կը նախանձէր կարծես անոնց բաղդաւոր կեանքին:

Երեկոյեան մօտ, Ղուկաս աղբար մտազբաղ՝ նստած վառարանին մօտ, անհամբեր կսպասէր մէկի մը, որ պիտի գար, սակայն հակառակ այդչափ սպասելուն՝ մարդը կուշանար: Ժամացոյցը քանի մը անգամ նայեցաւ, կրկին դրաւ տեղը, յետոյ նայեցաւ, մարդը չէր գար: Կանչեց իր կիներ, Սրբունը և պատուիրեց անոր, որ ուշադրութիւնը դարձնէ զրոյսի դրան և մուրճի ձայնը լսելուն՝ բնայ գայն:

Ղուկաս աղբար, սե սաթէ համրիչը ձեռքին մէջ շրջընեցնելով՝ սենեակին երկայնքը կերթար կուգար լուռ և մտածկոտ: Համրիչին հատ հատ շխշխկոցը միայն կը խանգարէր սենեակին լուռութիւնը:

Մթնեց: Ղուկաս աղբար տակաւին անցուղարձ կընէր սենեակին մէջ: Վառեց լամպը, որ կտխուած էր պատին վրայ, գամէ մը, ու դրաւ տեղը: Տակաւին վառած լուցկին ձեռքէն չէր ձգած, երբ սենեակին դուռը բացուեցաւ և Եաշին ներ մտաւ ձիւնաթաթախ: Կծու ցուրտը թափանցեց սենեակէն ներս:

— Սհաւասիկ եկայ, Ղուկաս աղբար,— ըսաւ ան. դուն տաք սենեակին մէջ նստած՝ չես մտածեր, որ մենք բութին և ցուրտին գուբսը կը սառնինք:

— Աղբար, այսչափ ալ սպասցնել կոտան մարդուն: Ինչո՞ւ ուշացար: Դէհ, եկուր, վառարանին մօտ քիչ մը տաքցիր: Սհաւասիկ կտկուղ բարձ մը, նստէ վրան:

Ղուկաս աղբար վերջին խօսքերուն հետ բարձը երկընցուց Եաշիին:

— 2է, բարեկամ, այդ փափուկ բարձերը ոչ քեզ և ոչ ալ ինձ կը վայելին. աւելի լաւ կըլլայ փայտի մը կտոր տառ, անիկա ինձ համար բարձէն կակուղ է և հաճելի...: Ուշանալուս պատճառն այն է, որ կէս ժամէ աւելի Շողիկի տունը մնացի, քիչ մը յոյս տուի, միթիթաբեցի և անկէ

դուրս գալով բարձրացայ Փրկչի դաւիթը, քիչ մը մաքուր օդ ծծելու համար... և ահաւասիկ անկէ ալ եկայ քեզ մօտ: Ուշանալուս մասին, անշուշտ, ներողամիտ կըլլաս: Այժմ լաւ կըլլայ, որ խօսինք մեր գործի մասին:

— Խօսինք, խօսինք, և ինչ որ ընելու ենք, ընենք: Այսօր մեր խորհրդակցութեան ուրիշները չի հրաւիրելուս պատճառը այն է, որ աւելի նպատակայարմար սեպեցի նախ երկուքս ծրագիր մը կազմենք և անկէ վերջ ինչ ընելնիս որոշենք ամենքս մէկ տեղ: Այժմ ըսէ քու կարծիքներդ և խօսէ նաև ծրագիրներուդ մասին:

— Իմ ծրագիրներս ինձ համար որոշ և վճռական են: Անոնք կը պարզեմ նաև քեզ: Արդէն կը տեսնենք, որ այս դժուրքին մէջ ապրիլ այլևս անկարելի է: Մենք այսուհետեւ չենք կրնար հաւատ ընծայել թուրքին: Ան օր մը ճամբորդը կը թալլէ, օր մը անգէն հայը կը մորթէ, օր մըն ալ հայու տուն մտնելով՝ անոր պատիւը կը բռնաբարէ կամ աղջիկը կը քաշէ, կը տանի: Այս պարագաներուն տակ համբերել և ապրիլ անկարելի է: Իմ որոշումս է անցնիլ խումբ մը կտրիճ երիտասարդներու գլուխ ու այնուհետեւ օր մը այստեղ, օր մը այնտեղ՝ պաշտպանել անգէն և անպաշտպան մեր եղբայրներն ու քոյրերը, և գիտակցօրէն՝ թշնամիին հարուածներ տալէն վերջ միայն դոհուել, եթէ հարկ ըլլայ: Ասոր բան մը ունիմ ըսելիք...:

— Այլևս ինձի ըսելիք մը չի մնար և ոչ ալ քեզի խրատ կարգալ: Ըսածներդ արդէն ամենքիս ցանկութիւնն է, սակայն բան մը կայ միայն պակաս, ատիկա ալ գէնքի և մանաւանդ ռազմամթերքի խնդիրն է: Զէնք և փամփուշտ բաւականաչափ ունինք, բայց այդ չի բաւեր մեր սկսած գործին: Հարկ չէ արդեօք մտածել այս կարևոր խնդրին շուրջ: Պարզ է, որ փամփուշտի պէտքը հետզհետէ պիտի զգացուի: Ես աւելորդ չեմ գտնիր զաղտնի գործարա-

նի մը պէտքը, ուր հնար ըլլար ռազմամթերք և գէնք պատրաստել: Վերջին օրերը իմ մտածմունքներս կեդրոնացած են աւելի այդ կարևոր հարցին շուրջ:

— Ըսածդ չափազանց կարևոր խնդիր է, միայն թէ պէտք է լաւ կազմակերպել և գործը զլուր հանել:

— Գործին կազմակերպութեան մասին անհոգ եղիր, ամեն ինչ կանոնաւոր պիտի ըլլայ: Եթէ դու ըսած հրոսակախումբը կազմելու ըլլած կարևոր ռազմանիւթերը պատրաստելու միջոց պիտի կրնանք ունենալ խնդիրը սա է որ թիւրիմացութիւններու և սխալանքներու տեղի չի տալու համար պէտք է լաւ ընտրութիւն կատարել, քանի որ գործի յաջողութիւնը անոր լաւ կազմակերպելէն կախուած է:

Ես կը մտածեմ գումարել մեզի գաղափարակիցներու բազմամարդ ժողով մը, և այս խնդիր կանոնաւոր և հիմնական կերպով ժողովին մէջ որոշելէն վերջ, անցնել գործատրութեան:

— Չափազանց խելացի կը գտնեմ արտայայտած միաբերդ: Հարկաւ ամեն բան պէտք է չափուած ձևուած և կարելի եղածին չափ ալ շուտ ընել: Արդեօք կարելի չէ մօտ օրերու մէջ գումարել այդ ժողովը:

— Նախ եաշի, ինձի ըսէ թէ ուր կրնանք գումարել ժողովը, այն ատեն հարցումիդ կը պատասխանեմ:

— Ռւր:

— Այո:

— Դպրոցին մէջ չըլլար:

— Ոչ, կասկած կայ:

— Եկեղեցիին մէջ:

— Նորէն կասկած կըլլայ:

— Ես ալ ուրիշ տեղ չեմ գիտեր:

— Ես գիտեմ:

— Ուրեմն:

Ես կը խորհիմ ժողովը գումարել բերդին մէջ, 7

պէտք է որ օրն ալ կիւրակի ըլլայ:

— Բերդին մէջ, լաւ, բայց ո՞վ պիտի բարձրանայ այս ցուրտ ձմրան մինչև բերդ:

— Ան, որուն սրտին մէջ ազգային զգացումը զօրաւոր է, ան, որուն համար իր սիրելիներուն պատիւն ունենալը պաշտպանելը նուիրական է իրեն համար: Վերջապէս ան, որուն համար ազատութեան տիրանալու գաղափարը անշէջ հուրի մը պէս կը վառի իր կուրծքին տակ: Ես կը կարծեմ թէ մեր ժողովուրդը, մասնաւորապէս երիտասարդութիւնը, բոլորն ալ սիրայօժար կուգան այդ ժողովին:

— Եթէ երթան լաւ կըլլայ:

— Պիտի փորձենք. ես վստահ եմ որ իմ յոյսերս և ակնկալութիւններս պիտի արդարանան: Դուն կերպով մը իմացուր Չէքէն թաղի և Պարտէզի թաղի հայերուն, ես ալ՝ Վերին թաղի և Օրթա թաղի հայերուն: Փոքովը կըլլայ եկող կիւրակի, ցերեկէն վերջ:

Այսպէս այդ օրուայ կարևոր խորհրդակցութիւնը լինալու վրայ էր, այդ պահուն ներս մտաւ Ղուկաս աղբօր կինը, Սրբունը, Կիսէի մը վրայ դրած մէկ սրուակ օղի, երկու փոքրիկ գաւաթ և պնակ մը մանր կտրուած ապուխտ:

Եաշին և Ղուկաս աղբարը երկար խօսեցան. թեթեւ պատրաստուած պատուական օղին ալ աւելի եռանդ արթնցուցած էր անոնց մէջ և ոգևորած: Օղիի սրուակը դատարկուելէն վերջ Եաշին հրաժեշտ տուաւ իր քնկերոջ և կէս գիշերուայ մթութեան մէջ անյայտացաւ:

Բ Ե Ր Դ Ը

Դարերէ ի վեր, կոմսենեանց ժամանակներէն մինչև հիմա, Շապին Գարահիսարի բերդը կիշխէ քաղաքին վրայ: Անիկա որքան աղէտներու, որքան փոփոխութիւններու ներկայ եղած է. սակայն խրախտաբար ինքզինքը կանգուն պահելով՝ հասած է մինչև մեր օրերը: Զանազան ժամանակաշրջաններու՝ անոր տիրած են Հոռվմայեցին, հայը, թուրքը և ուրիշ ազգեր, այդ բոլոր տիրապետողներու ներկայութիւնն ալ հաւասարապէս ընդունելով: Բերդը կառուցուած է բնական ապառայօթներու վրայ. անոր տարածութիւնը իմանալու համար, ձիաւոր մը չորս բոլորը շրջան մը ընելու է, որ կը տևէ մէկ ու բաւորդ ժամէն աւելի:

Բերդը ելնելու համար հարկ է դիմել քաղաքին հայկական մասը, որը իր բարձրաբերձ դէրձով կիշխէ ամբողջ քաղաքին, և ապա օձապտոյտ ճանապարհով պէտք է բարձրանալ վեր: Անոր չորս բոլորը շինուած են պարիսպներ ապառայօթներու վրայ և տեղ տեղ՝ քարաշէն տներ, որոնք այժմ կիսաքանդ վիճակի մէջ կը գտնուին: Պարիսպներէն ներս կը գտնուի ընդարձակ տարածութիւն մը, որուն մէկ մասին վրայ, մօտաւորապէս ասկէ կէս դար առաջ կը բնակէին 40 տունի չափ կիսավայրենի թուրքեր: Այդտեղ կը ցանէին 50 կոտի չափ հացահատիկ: Անոնց անասունները երբ արածելու կելնէին, հետզհետէ կը սայթաքէին և գլորուելով կիյնային դարվար, այդպէսով անասունները օրըստօրէ կը պակսէին: Այդ բնական անյարմարութեան չկրնալով տոկալ, անոնք հետզհետէ սկսան գաղթել ուրիշ վայրեր: Այսօր անոնց տներուն հետքերը միայն կը տեսնենք:

Բերդին կեդրոնը կանգնած է Միջնաբերդը (Ղալա)

գոռ ու խրոխտ և ընդունակ՝ տակաւին իրեն մէջ ընդունելու և պատսպարելու մօտաւորապէս 1200 հոգինոց բանակ մը: Ու եթէ երբէք, բախտի բերմամբ, ազգաբնակչութեան մէկ հատուածը զանազան պատահարներու ստիպողականութեան տակ դիմելու ըլլայ բերդը և դուրսի աշխարհէն կտրուելով ապաստան գտնէ հոն, անիկա ամեն յարմարութիւն ունեցող այս բերդին մէջ կարող է իր գոյութիւնը պաշտպանել:

Հիւսիսային կողմը կը գտնուին շարք մը այրեր, ուր լեցուն են ապառայօթներուն գիւղէն ծորացող ջրերով:

Այդ այրերը տեղական բարբառով կը կոչուին «Սըա Սառնիճ»: Բերդին Սըսմտեան կողմը տակաւին իրարու վրայ դիգուած կը մնան շարք մը կէոր և սահուն քարեր ամեն մէկը մօտաւորապէս 8—10 լիտր ծանրութեամբ, որոնք, ժամանակին, մարդիկ կը գործածէին թշնամին հալածելու իբրև զէնք, զլորելով զանոնք դէպի վար, ուր թշնամին կսպառնար իրենց:

Բերդին կեդրոնէն և Միջնաբերդէն քիչ հեռու կը գտնուի բնական ջրհոր մը: Անոր խորունկութիւնը 400—500 սոք ըլլալ կը կարծուի ժամանակին որ հետզհետէ լեցուելով այժմ հազիւ 100 ոտնաչափ խորունկութիւն ունի: Անշուշտ այդ ջրհորը բերդին բնակչութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցած ըլլալու է, մանաւանդ անոնց փտանգալից օրերուն:

Կիւրակէ է, Բերդին մէջ, ջրհորին քով, երկու ազգայիններ նստած՝ կամաց կը խօսակցին իրարու հետ: Անոնց մէ մէկը, որ ջրհորին բացուածքի ուղղութեան վրայ քարի մը քով նստած է, իր շուրջը գտնուող քարերը հաւաքելով մէկիկ մէկիկ կը նետէ ջրհորին մէջ: Քարերը ոստոստելով ջրհորին կողմ ի վար, կերթան կիյնան ջուրին

թշնամիէն: Մեր առնն ու բունը, մեր կնիկն ու չօճուխը մերը չեն: Մենք ստրուկ ենք դարձած մեր վրայ տիրապետող դաժան և արիւնարբու ազգին ձեռքը, որուն համար ոչ մէկ մարդասիրական օրէնք գոյութիւն ունի: Թուրքը օրէնք ըրած է մեզ թալանելն, սպանելն ու մեր ունեցածը կողոպտելը, մեր պատիւը բռնաբարելը, մէկ խօսքով մեր ժողովուրդին հանդէպ ամեն տեսակ բռնութիւն և անգթութիւն՝ գործադրել իրեն թոյլ տուած է կարծես: Բայց համբերութիւնն ալ սահման մը ունի, ալ հերիք է, գաւաթը մինչև բերանը լեցուած է և մեր համբերութիւնը հատած: Մենք պէտք է գլխներուս ճարը նայինք և ինքզինքնիս պաշտպանել գիտնանք մարդու պէս: Մենք իրաւունք ունենք ապրիլ, ոչ ոք կարող է գլանալ մեզ այդ իրաւունքը, ոչ մի բռնութիւն և ոչ մի բռնակալ կարող պէտք չէ ըլլայ խաղալ մեր կեանքին հետ քմահաճօրէն: Ուրեմն չի թոյլատրենք, որ թշնամին մեզի հետ վարուի իր ուզած եղանակով:

Ընկերներ, չի պիտի մոռնանք, որ մենք Շապին Գարահիսարցիներ ենք, լեռներու խրոխտ գաւառիներ, պատուազգաց ու վրէժխնդիր: Պաշտպանենք մեր պատիւը: Օրէնքը յարգենք այն աստի, երբ հիմնուած և բղխած է ճշմարտութեան և արդարութեան մեծ սկզբունքներէն և որը հաւասար կերպով կը տարածուի անխտիր, ինչպէս թուրքին՝ այնպէս ալ հայուն վրայ: Սակայն երբ օրէնք մը գոյութիւն ունի միմիայն հայը ջնջելու, ոչնչացնելու համար, մենք ատոր դէմ կըմբռնաւանդենք և կը կռուինք մինչև մեր վերջին մարդն ու փամփուշտը: Մեր նշանաբանն ըլլալու է այսուհետեւ կամ ապրիլ իբրեւ մարդ և քաղաքացի հաւասար կերպով թուրքին հետ և օգտուիլ բոլոր արտօնութիւններէն և իրաւունքներէն, կամ թէ ոչ կռուիլ հերոսաբար և պաշտպանել մեր կեանքը, մեր ազ-

գային արժանապատուութիւնը և մեռնիլ միայն գէնք՝ ձեռքերնիս, քաջի պէս:

Մեր առաջին դործը ըլլալու է ինքնապաշտպանութիւնը, ատոր համար հարկաւոր է զինուիլ, այդպիսով պաշտպանելու համար մեր իրաւունքն ու պատիւը: Զէնք ու զինամթերք ունենալու համար պէտք է ունենանք նաև զազանի գործարան մը, ուր անձնուէր երիտասարդներ ռազմամթերք պատրաստելու են: Մեզ պէտք են խումբ մը կարիճ երիտասարդներ, որոնք նուիրուին ինքնապաշտպանութեան գործին և օգնութեան հասնին մեր տառապած եղբայրներուն և քոյրերուն: Ահաւասիկ ինքնապաշտպանութեան այս շատ կարևոր խնդիրները լուծելու համար է, ոչ մենք հոս հաւաքուած ենք: Տուէք մեզի գործիչներ, տուէք ազգի դատին նուիրող մարդիկ և մենք ընենք անկարելին....:

Ամբողջ բերդը թնդաց կեցցէներով: Ամենքն ալ հաւանութիւն տուին Ղուկաս աղբօր խօսքերուն և հպարտօրէն սկսան ոգևորուիլ:

Դուրս եկաւ նաև Եաշին և մէկ վայրկեան ծանր և խոժոռ զիրք մը տալով իր զինազօծին, սկսաւ խօսիլ.

— Հայրենակիցներ, Ղուկաս աղբարը ձեզի ամեն բան պարզեց, ամենքդ ալ հասկցաք և ըմբռնեցիք մեր վիճակին ծանրութիւնը և զիտցաք մեր ծրագիրը, վերահաս փտանգին հանդէպ: Ես ալ կը կրկնեմ, մեզի հարկաւոր են կտրիճ երիտասարդներ երկու գործի համար: Առաջին՝ կազմելու հրոսակախումբ մը, որ այս և այն կողմը վազելով՝ անմիջական օգնութեան հասնի տառապող հայ ժողովուրդին և երկրորդ՝ ուրիշներ՝ աշխատելու գործարանին մէջ, կռուողներուն գէնք ու ռազմամթերք հայթայթելու: Ես պատրաստ եմ գլուխ անցնիլ հրոսակախմբին. ով որ կուզէ ինծի հետ գալ թող ձայն բարձրացնէ:

Իսկոյն առաջ եկան յիսունէ աւելի երիտասարդներ,

սակայն Նաչիին առաջիմ ընտրեց անոնց մէջէն երեսուն հոգի, որոնք երգեցան հաւատարմութեամբ կատարել իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնները:

Խուճը՝ մը երիտասարդներ ալ ցանկութիւն յայտնեցին Ղուկաս աղբօր ձեռքին տակ աշխատելու և զինամթերք պատրաստելու, միևնոյն ատեն հետաքրքրուելու համար նաև քաղաքացիներու և շրջանի հայ ժողովուրդի կեանքով:

Արդէն մութը ինկեր էր և բուքը հետզհետէ կը սաստկանար բերդին շուրջ:

Ժողովականները լո ըջ ու վճռական դէմքերով, խումբ խումբ դուրս եկան բերդէն և ուղղուեցան դէպի քաղաք: Ամենէն վերջը Ղուկաս աղբարն ու Նաչիին հանդարտ քայլերով, խոհուն և անխօս՝ հետեւեցան անոնց:

Գ.

ՕՆ ԱՆԴՐ ԱՌԱՋ

Անցան տարիներ, տաղակայի, դաժան տարիներ: Ամեն տեղ հալածանք, զուլում, բռնութիւն, անտանելի բռնութիւն:

Տարիներու հոլովումին հետ, ընթացաւ նաև հայու թեան թշուառութիւնը ուժգին թափով: Սակայն Նաչիին Գարահիսարցիին համար չէր ատիկա: Մն թոյլ չի տուաւ թուրքին անպատիժ կերպով իրեն մօտենալու: Ամեն անգամ երբ կը լսուէր հայու մը ինչքը գրաւելու և զայն տանջելու խօսքեր, շատ շանցած կը լսուէր նաև հայ հրոսակախմբին կատարած սարսափներու մասին: Ան ճիշտ ժամանակին՝ վրէժխնդրութեամբ լեցուած՝ հակահարուածը կուտար թշնամուն:

Նաչիին ու իր հրոսակախումբը սարսափելի էին:

Անոնք ամեն տեղ էին, որպէս թշնամին պատուհասող ուրուականներ: Սեփաստիայէն մինչև Գարահիսար, Գարահիսարէն մինչև Երզնկա և աւելի հեռուն եղող թուրք ազգաբնակչութեան կողմէ ամեն անգամ որ փաստաւար շարժում մը և կամ գործողութիւն մը կը նկատուէր հայ խաղաղ ազգաբնակչութեան հանդէպ, Նաչիի խումբը իսկոյն կը թռչէր հոն, ու ինքզինքը ցոյց տալով, զգացնել կուտար թուրքին որ հայը անպաշտպան չէ, ան ունի իր պաշտպանը:

Թուրքերը շատ աշխատեցան կոտլիլ այս երևոյթին դէմ, շատ աշխատեցան անգօր գարձնել Նաչիին վրէժառու խումբը, սակայն անօգուտ: Անոնք անգօր էին չքացնելու ազատութեան պաշտպանը:

Մութ գիշեր է, ամառուան գիշերներէն մէկը: Շապին-Գարահիսարի փողոցները կամաց կամաց կը դատարկուին մարդոցմէ: Ամենքը կըշտապեն տները՝ հանգստանալու համար: Առևտրականները, իրենց գործունեութեանց տետրակները անութներնուն տակ գրած՝ կշտապեն տուն իրենց հաշիւները կանոնաւորելու... հրապարակը կը դատարկուի:

Երկինքը աստղազարդ է և խորհրդաւոր: Աստղերը մէկիկ մէկիկ կակին մարիլ, նախապէս շրջան մը գծելով երկնակամարին վրայ: Լուսինը իրեն բոլորածև սկաւառիկ կը ցուցնէ զինք զիտրդին, և աղօտ լոյս մը կուտայ անոնց, որոնք ճանապարհներու վրայ կը գտնուէին:

Լուս գիշեր է. բանաստեղծական գիշեր: Գիշեր մը, երբ նրբազգած մէկը կրնայ իրեն խոհերը հրապարակ դնել թախծոտ լուսնեակին ներկայութեան: Գիշեր մը՝ երբ սիրահարուած զոյգեր կրնան ծառերուն տակ ապրումներ կատարել, և վերջապէս գիշեր մը՝ երբ հայրենասէր հայ-

դուրս հանգիստ առած միջոցին, իր զէնքերը դուրս հանած՝ գորովագուլթ մօր նման կը փայփայէ, առտուն գործի մը աճապարած ըլլալու համար:

Սա այն գիշերներէն մէկն է, որուն խորհրդաւորութեան մէջ, մարդ մը սա գուլութի երկրին մէջ, կարող կըլլայ իր երեւակայութեան մէջ պատկերացնել անցուցած դժուարին և տառապալից կեանքը և իր աչքերէն հոսող առատ արտասուքներով կերակրել իր ապագայ մօռայ շղարշով մը պատած կացութեան և նպատակին տխրանուշ հեռանկարը:

Սերապիա տանող ճանապարհին վրայ, խճուղիէն բաւական հեռու, տախարակի մը մէջ խումբ մը կտրիճներ հանգիստ կառնեն, սակայն խումբին ամեն անգամն ալ այս հանգստութեան տոնեն իսկ զբաղմունք մը ունի: Երիտառարդներէն սմանք զէնքերը կը սրբեն, ոմանք լուսնակի լոյսին տակ կերակուր կը պատրաստեն, ոմանք ալ քարի մը վրայ նստած և կամ կանաչի վրայ փռուած քաղցր գրույցով ու մտածումով ժամանակը կսպաննեն:

Անոնցմէ մէկը միայն լուռ, մտածկոտ և թախճոտ է, անձանօթի մը հետ քաշուած է մէկ կողմ: Անձանօթը իրեն ըրած պատմութիւնով անոր տրամադրութիւնը հետզհետէ կը փշացնէ, անոր դէմքը կստանայ կատաղի երևոյթ մը, որ որոշակի յայտնի կըլլայ նաև պատմութիւն ընողին: Վերջապէս ան խոփու նայուածք մը ձգելով անձանօթին վրայ, գրեթէ գոռալով հարցուց.

— Այդ ամենը դուն ականջներովդ լսեցիր և աչքերովդ ալ տեսար... ըսէ, կաղաչեմ, դուն ինչ տեսակ մարդ էիր, որ այդ բոլորը տեսնելէ վերջ հանգիստ կերպով թողիր ու անցար: Այ ինչ խօսեցաւ ըսէ մարդ, խօսէ ամեն ինչ, ըսէ ինչ որ լսեցիր և ինչ որ կը յիշես: Ըսէ, ինչո՞ւ ապուշ կտրած ես:

— Կերևայ թէ պատմածներս քու վրայ վատ ազդեցութիւն կը թողուն. աւելի լաւ չի ըլլա՞ր, որ լսածներովդ բաւականանաս և վերջ տանք այդ պատմութեան:

— Կաղաչեմ պատմէ, եթէ ատիկա քեզի համար դժուարին բան մըն է, ուրեմն հոս գալու չէիր և ոչ ալ խօսքերով վշտացնելու էիր զիս:

— Դժուարին բան մը չէ, սակայն չէի ուզեր քեզ վշտացնել իմ պատմածն երբեք: Եթէ պահանջես կը շարունակեմ:

— Ես սենեակին ներսը դրան կպած՝ կը լսէի անոնց խօսածները, և իրենց դէմքերն ալ դրան մէկ ճեղքուածքէն կը տեսնէի: Ծերուկ մը, որ անդին նստած կը լսէր, սկսաւ անոնց պատմել հետեւեալը. «Մուհամմէդի զաւակներ, ես եօթանասուն տարեկան ծերունի եմ. մինչև այս հասակիս հասնելը գործ մը կատարած չէի, քանի մը հայու աղջիկներ միայն առնանգած՝ և Սըվազի Վալիին տարած էի, քանի կիներ ալ ես էի բռնաբարած: Կուզէի քան մը ընել այս աշխարհիս մէջ, որպէսզի պարտականութիւն մը խղճիս վրայ շարկած գերեզման չիշնէի:

Սակէ քանի մը ամիս պռաջ, գիշերը, մութին մէջէն, երբ կը վերադառնայի արաէն, ճամբուն վրայ ձայներ լսեցի, լացի ձայներ: Քիչ մը առաջ անցնելով զգացի ձայներուն ներկայութիւնը, և տեսայ փուշերուն լիջ երեք հատ կեալուրի լակոսներ: Կուլային և հետզհետէ կը ստատակացնէին իրենց լացը, փուշերուն առթած ցաւէն:

Մօտեցայ անոնց և լաւ մը նայեցայ, տեսայ կուրծքերուն վրայ կախուած խաչեր, սաստիկ բարկացայ: Մտածեցի հոգիս ազատել տանջանքներէ, քիչ մը ֆիքր ըրի, քիչ մըն ալ թէպէտ խիղճս տանջեց զիս ատոնց աղեկտուր ձայներէն, սակայն մօտիկ տեղերէն քանի մը խոշոր քարեր վերցնելով՝ մօտեցայ անոնց և Մուհամմէտի անունը տալով՝ քարերու հարուածներով ջախջախեցի ա-

նոնց գանկերը: Անոնք սուր ճիչ մը արձակեցին, քիչ մը թափափեցան, քիչ մը շարժարկուեցան և ամենքն ալ հանգստացան...: Լուսքի մը վառեցի, տեսայ որ երեքին ալ զլուխները տեղն ու տեղը ջախջախուած էին քարերու հարուածներէն: Փառք տալով Ալահին հեռացայ: Վերջէն իմացայ, որ այդ տղաքներու մայրը ասկեարները տարած են ու տղաքներն ալ արտին մէջ ձգած...»:

Ներկաները սկսան հռուալ ծերունի թուրքին պատմութեան վրայ և ատիկա քաջութիւն մը չի սեպեցին: Առաջ եկաւ երիտասարդ Փօլիս մը և խորամբին մէջտեղը նստելով՝ աչքերը աս ու ան կողմը դարձուց, քիչ մը միմոսի շարժումներ րրաւ և կամացուկ մը սկսաւ պատմել:

— Մեր ծերունիին պատմածն ալ զիս զարմացուց: Ասանկ չնչին բաներու պատմեին անգամ աւելորդ է: Կեանքիս մէջ ատանկ դէպքեր հազարաւոր անգամներ պատահած են, սակայն անկարեւոր բաներ ըլլալով՝ չեմ ուզեր ձեր համբերութիւնը չարաչար գործածել և ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այդպիսի դէպքերու վրայ: Իմ կեանքէս դէպք մը միայն պիտի պատմեմ: Ասկէ երկու թէ երեք ամիսներ առաջ ես գացեր էի վարի—Ածալտեր կառավարական տուրք հաւաքելու: Տունէրէն մէկը մտած միջոցիս տեսայ գեղեցիկ հարս մը, հարկաւ հայու հարս, որ իր երեք զաւակներուն քով նստած՝ անոնց կերակուր կը կերցնէր: Անիկա զիս տեսնելուն պէս երեսին քօլը վար քաշէ, որպէսզի երեսը չի տեսնիմ: Ան սխալած էր, երեսը շատունց անսած էի: Առաջարկեցի տղաքները դուրս հանել սենեակէն և ինծի հետ մինակ մնալ: Ան չուզեց ինծի լսել և տեսակ մը հպարտութեամբ ըսաւ, . որ հանդիսա թողում զինք: Կը լսէք, կեափուրին մէկը կը համարձակի մերժել զիս, և կառաջարկէ հանգիստ ձգել զինք: միթէ ատիկա ըլլալիկ բանէ: Բարկութիւնս աւելի զրգուցաւ այդ ազուոր հարսին կծու և արհամարող

խօսքերէն: Տղաքներուն թևերէն բռնեցի և մէկ մէկ նետեցի տան սալերուն վրայ, առանց մտիկ ընելու անոնց խղճուկ լացին և մօր պաղատանքին: Տղաքներէն երկուքը, արեւ ձեղի, շան պէս սատկեցան: Իսկ միւսը ուշքի գալով սկսաւ աքալ: Հարսը քիչ մը ատեն ինքզինք ճանկուտեց և քիչ մըն ալ ինկաւ մարեցաւ, սակայն սա ուժեղ բազուկներովս քաշեցի մօտս: Ըրի, ինչ որ պէտքն էր: Նա սկսաւ խածնել և ճանկուտել զիս կատաղած շան պէս: Արիւնս ես հանեց ու երբ տեսայ, որ այլևս խելքը կորսնցուցած է, զամաս մէջքէս հանեցի և փորը կոխելով՝ հանգստացուցի դայն...:

— Փօլիսը տակաւին խօսքը չէր վերջացուցած ամեն կողմէ զայիթիաները սկսան նաշատըն աղոյղակել:

— Դուն որ այդ պատմութիւնները լսեցիր, ըսաւ անոր Նաշլին, խոր հառաչ մը հանելով, ինչո՞ւ համար սենեակին դուռը չի կոտորեցիր և չի յարձակեցար այդ անգուլթ գազաններուն վրայ: Այ որ օրուան համար պահած էիր կեանքդ:

Նաշլին սաստիկ յուզմունքէն և ջղախուսթենէն ինքզինք սկսաւ կորսնցնել, ու պօռալ անծանօթին երեսն ի վեր:

— Ըսէ վախկոտ, դուն հանգիստ սրտով մնացիր դրան ետեւ նստած, արդեօք սրտիդ մէջ չի զարթնեց պատույզ գգացումն, ոխն ու վրէժխնդրութեան ձայնը, այդ լպիրշ արարածներուն հանդէպ: Ըսէ, ինչ ապուշ ապուշ կը նայիս երեսիս:

Մինչ Նաշլին այդ քսամների պատմութեան ազդեցութեան տակ խօսակցին բութ գգացումները կը քննադատէր և անորմէ ոչ մէկ արդարացուցիչ պատասխան կուտանար, զինուորներէն մէկը մօտենալով իմացուց՝ թէ ճանապարհին վրայ լացի ձայներ կը լսուին: Կերկի թէ աւազակները ճամբորդներուն վրայ յարձակել են:

Նաչլին անմիջապէս ինքզինք հաւաքեց. վեր ցատկեց տեղէն և առանց երկար բարտկ մտածելու՝ հանգչող զինուորներուն հրամայեց.

— Կտրիճներ, զէնքերնիդ պատրաստ:

Ամենքը տկնթարթի մը մէջ պատրաստուեցան, ու զէնքերը տանելով, շտապով շարուեցան խմբապետին շուրջը:

Նաչլին խուզարկու նայուածք մը նետեց անոնց վրայ և ինքն առաջ անցնելով՝ հրամայեց.

— Օ՛հ, անգր յառաջ...:

Ամենքը կրակ կտրած առաջ անցան և քանի մը վայրկեանէն հառան զէպքի վայրը, և չորս բոլորը շրջապատեցին:

Քանի մը ընտանիքներ Սեբաստիայէն Շապին-Գարահիսար կը վերադառնային սուլներով, անոնք կուգէին գիշերուայ գով օդին լուսնեակի լոյսով ճամբայ կտրել, առտուն հասնելու համար քաղաք:

Յուժը մը թուրքեր կը կտրեն անոնց ճամբան, կը թալանեն և կուգեն անոնց տղամարդիկներու ներկայութեան՝ կիներն ու աղջիկները բռնաբարել: Խեղճերը աղիտորմ ձայներով կսկսին օգնութիւն աղերսել: Թուրքերուն կաղաչեն և կը խոստանան ամեն բանի համակերպիլ, միայն թէ իրենց պատուին չի դպչին: Սյդ ատեն թուրքերը կսպաննեն տղամարդկանց երկուքը և երբ մնացածները կսկսին կապկապել զարձեռլ սպաննելու համար, յանկարծ կը շրջապատուին հայ կտրիճներով:

Նաչլին խումբն էր այդ, որ թուրքերը շրջապատելով խմբապետին հրամանին կտրած կտրմ ու պատրաստ: Նաչլին տղաքներուն պէտք եղած անհրաժեշտ հրահանգները տալէն վերջ՝ հեռուէն ձայն կուտայ թուրքերուն:

— Է՛յ, դուք, անօրէն գազաններ, իսկոյն թողէք այդ անպաշտպաններն ու զէնքերդ վար դրէք:

Թուրքերը կը կատաղին այս անակնկալ հրամանէն և թողնելով կարաւանը, 15 հոգով կուղղուին դէպի Նաչլին, զոր նշմարած էին լուսնեակի աղօտ լոյսով, և կարծելով թէ ան մենակ է՝ աւելի յանդգնօրէն կը յարձակին վրան:

Հրոսակախումբը ամեն կողմէ կը շրջապատէ թուրքերն, և կը պարզուի սարսափելի տեսարան մը:

Կտրիճ հայդուկները՝ վրէժխնդրութեան սրբազան կրակով լեցուած՝ կարկուտի նման գնդակներ կը տեղան թուրքերուն վրայ որոնց ամենքն ալ կսպաննեն, առանց իրենց կողմէ որևէ կորուստ տալու:

Նաչլին արիւնոտ սուրը պատեանը դրաւ և հանգիստ շունչ մը քաշելով՝ մօտեցաւ սայլերուն՝ ուր մեք հէգ ճամբորդները տակաւին շրջապատած սպաննուած երիտասարդներու թարմ դիակը, անոնց եղբրական մահուան սուգը կուլալին դառնադէտ կսկիծներով: Նաչլին մխիթարեց այդ խեղճ հայերն ու ամեն բան կարգի գնելով, իբրեւ պաշտպան քանի մը զինուորներ դրաւ անոնց հետ և ճանապարհեց դէպի քաղաք:

Կարաւանը ճամբելէ վերջ Նաչլին խումբը գիմեց դէպի հանգստութեան վայրը, ուր անծանօթ հայր արդէն կերակուրը պատրաստած՝ կսպասէր անոնց: Լաւ մը ընթրեցին ու դուրս գալով այդտեղէն, գիշերով գնացին կէպի Բիւրք հայկական գիւղը, որկէ օգնութեան էին կանչուած և ուր Նաչլին խումբը կուգէր մնալ, այն սարսափելի օրերուն համար, որ անխուսափելիօրէն պիտի գային. արդէն Տաճկաստանի մէջ հայերու կոտորածներ սկսած էին և շուտով կսկսէր նաև այդ շրջանը: Նաչլին խումբը պատրաստ էր պաշտպանել շրջանի հայութիւնը վերահաս վտանգին հանդէպ: Նաչլին Շապին-Գարահիսարի մասին այնչափ հոգ չէր ընէր, որովհետև այնտեղ Ղու-

կաս աղբար կար: Կային նաև զինավարժ կտրիճ երիտասարդներ և բաւական քանակութեամբ գէնք՝ ինքնապաշտպանութեան համար:

Հրոսակախումբը, զիշերը լուսնի լոյսով, ուրախ-զուարթ երգերով և պատմութիւններ ընելով՝ առաջ անցաւ ու գնաց:

Հետեւեալ օրը, երկու զինուած երիտասարդները, որոնք կարաւանը առաջնորդած էին մինչև Շապին-Գարահիսարի պարտէզները, զիմեցին Բիւրք՝ իրենց խումբին միանալու համար:

Դ.

ԿԵԱՆՔԸ ՈՒԺԻՆ ՄԷՉ

Բռնակալ Սուլթան Համիդի մէկ քմահաճ հրամանով՝ ամբողջ Թուրքահայութեան ֆիզիքական գոյութեան հարցը վտանգուած էր: Երկրին բոլոր կողմերէն եկած ամենօրեայ չարագուշակ լուրերը կը գուծէին բնաջնջումը այն ազգին, որ իր մտաւոր զարգացումով և տնտեսական բարձր ըմբռնումով կը տիրէր և օղակը կը հանդիսանար՝ տակաւին Ֆանատիկ ու սգէտ Թուրքի և քաղաքակրթութեան միջև:

Ամենուրեք սոսկալի դէպքեր կը կատարուին, տնտեսաբարազբեղի խժգժութիւններ ի գործ կը դրուին Թուրքերուն կողմէ՝ հայ անմեղ ազգաբնակչութեան վրայ: Հրաման էր արձակուած, դաժան հրաման, կոտորելու հայութիւնը և յափշտակելու անոնց ինչքը: Ասկէ աւելի խրախուսիչ և նպաստաւոր հրաման միթէ կրնար ըլլալ Թուրք մոլեռանդ և ագէտ ժողովուրդին բարբարոս ախորժակները գոգոնելու համար: Ու այլևս մաքդ կարող է երեւակայել թէ՛ Վերէն, մեծերէն տրուած այդ կողոպուտի և

սպանութեան բացարձակ հրամանէն վերջ ինչ կերպ պիտի վարուին անոնք իրենց անպաշտպան զոհերուն հետ, այն Թուրքերը՝ որոնք առանց հրամանի ևս իրենց քանդիչ գործը կը կատարէին անարգել:

Զուլում, կոտորած ամեն տեղ: Հայաստան մարդկային սպանգանոցի մը վերածուած էր:

Գազանիք չէ սակայն, որ հայը այնտեղ, ուր զինուած և կազմակերպուած է եղեր, երբ անոր մէջ ինքնապաշտպանութեան ոգին զարգացած է եղեր, անիկա հեշտութեամբ ինքզինքը Թուրքին անգուժ ճիրաններուն չէ յանձնած և անոր կամակատարը չէ եղած: Զինուած և կազմակերպուած հայը, ամեն տեղ, կրցած է զսպել Թուրքին ախորժակը և ինքզինք պաշտպանել լաւագոյն կերպով:

Մինչ բովանդակ Թուրքահայութիւնը 95—96 ի զարհուրելի կոտորածին ենթակայ եղած էր, անդին Շապին-Գարահիսար կրցաւ ինքզինք պաշտպանել:

Շապին-Գարահիսարի Թուրքերն ալ հետեւած ըլլալու համար ընդհանուր բարձրագոյն հրամանին անթերի կատարման, արդէն պատրաստութիւն կը տեսնէին իրենց բաժինը կատարելու՝ հայուն բնաջնջման գործին մէջ: Անոնք թէև կը պատրաստուէին, սակայն միշտ երկիւղով կը կարծէին թէ՛ իրենց վայրագն ձեռնարկութիւնը կարող է իրենց գլխուն ևս մեծ փորձանքներ ստեղծել, որովհետև լաւ կը ճանչնային իրենց պրացիներու զիմադրակաւ ոգին ու ազգային անխորտակելի նկարագիրը: Ու եթէ երբէք յոյս մը ունէին, այդ ալ իրենց Թուական առաւելութեան վրայ դրած էին:

Հայերը օրը օրին կը հետեւէին անոնց շարժումներուն և գազանի պատրաստութիւններուն: Անոնք ամեն կերպով կաշխատէին կանխել Թուրքերն, ու չի թողուլ, որ անոնք նախաշարձակ ըլլան, այլ, ընդհակառակը, իրենց նախաշարձակ ըլլալով անոնց վրայ, կուգէին սարսափ ձգել ու

նոնց սրտերուն մէջ, յաջողութեան տիրանալու համար:

Երբ դուկաս աղբար բացարձակապէս տեսաւ թուրքերուն պատրաստութիւնները, և անոնց անխնայանի թշնամական վերաբերմունքը հայերուն հանդէպ, լուր տուաւ քաղաքի հայութեան, որպէսզի ամեն մարդ պատրաստուի զինագործել վտանգը՝ պաշտպանելով ինքզինք ու իր ընտանիքը, իսկ ինք խուսմբ մը երիտասարդներու գլուխն անցած՝ զիրք բռնեց Փրկչի եկեղեցւոյն բարձրութեան վրայ, ցոյց տալու համար թուրքերուն, որ հայերը իրազեկ են իրենց ծրագրներուն և պատրաստ՝ պատուով զինադրելու անոնց յարձակումներուն: Առաւ մը հայերը սկսան քանի մը հրացաններ պարպել դէպի թուրքերուն թաղը:

Թուրքերը յանկարծակիի եկած՝ հասկցան, որ Շապին-Գարահիսարը դիւրին որս մը չի պիտի ըլլայ իրենց համար, ու շահ մը չի պիտի ունենան անոնց հետ չափուելով, ուստի խօհիմութիւն սեպեցին իրենց տեղերը նստել ու հանգիստ կենալ:

Ղուկաս աղբարը ամբողջ 15 օր զիրքին վրայ սպասեց ու երբ համոզուեցաւ, որ այլևս հայերուն համար վտանգ մը չիկայ և թուրքերը հանդարտած են, իջաւ դիրքէն և այդպէսով Շապին-Գարահիսարի հայութիւնը հանդրառացաւ:

Տակաւին Հայաստանի հորիզոնին վրայէն չէին անցած սև և մռայլ ամպերը: Հայ ու թուրք տակաւին խէթ աչքերով կը նայէին իրարու: Այդ ժամանակին կսկծալի լուր մը Շապին Գարահիսարի հայութեան սիրտը սուգով լեցուց:

Ջարագուշակ օր մը, երիտասարդ մը Ղուկաս աղբօր

մօտ գալով խմացուց անօր Եաշլիին և իւր ընկերներուն սպաննութեան ցաւալի լուրը:

Ղուկաս աղբար առաջին անգամ չուզեց հաւատալ այդ չարաղէտ լուրին. չուզեց հաւատալ երիտասարդին, որ Եաշլիին զինուորներէն ըլլալով՝ մահապուրծ ազատած էր և եկած՝ իր մօտ: Ան, կարծես չէր կարող հաշուել կարին Եաշլիին սպաննութեան հետ, ատոր համար չէր հաւատար այդ լուրին, հետեւաբար չէր տլ փափագէր մանրամասնութիւններ լսել այդ մասին:

Ու երբ երիտասարդը կուգէր քանի մը խօսքով բացատրել սպաննութեան տխուր պարագաները, Ղուկաս աղբար սաստիկ նուաշէ մը բռնուածի պէս, վեր ցաակեց նստած տեղէն և յարձակելով երիտասարդին վրայ ուզեց ծեծել գայն... բայց ինքզինքը կրցաւ զսպել: Պահ մը հանգստանալէն վերջ, դուրս բաշեց պահարանէն թուփէ պատրաստուած սքանչելի օղին, որ շիշի մը մէջ լեցուցած էր, մէկ երկու գաւաթ յաջորդաբար հալճեպ կոնծելէն վերջ, իր մօտ կանչեց երիտասարդը և պահանջեց, որ ան պատմէ հրօսակախումբին սպաննութեան մանրամասնութիւնները:

Երիտասարդը սկսաւ պատմել.

— Մենք Քէչէ-Իւրդի ձորին մէջն էինք և կը պաշտպանէինք շրջակայքի հայութիւնը: Մեր հանդստանալու ժամանակը, յանկարծ տեսանք, որ բանակ մը կառավարական զինուորներով պաշարուած ենք: Մենք ինչ ընելնիս չէինք դիտեր. մահը մեր աչքերուն առջին էր այլևս: Թշնամին առաջարկեց անձնատուր ըլլալ մեզ, իսկ մենք մերժելով՝ կուռի գուրս եկանք անոնց դէմ և սկսանք աջ ու ձախ անխնայ կրակել: Թշնամին ևս կատաղօրէն կը կուռէր. բաւական կուռելէն վերջ անոնք սոսկալի գրոհ մը տուին մեր վրայ: Մեզմէ արդէն 15 հոգի զոհուեցան ու մենք յուսահատ զինադրութիւն մընէր, որ կրնէինք

այլևա՝ ճար չի կար, պէտք էր փախչել: Գնդակներու պաշտպանութեան տակ մենք մեզ նետեցինք ձորին մէջէն անցնող գետին մէջ և ուղեցինք անցնել գետին միւս կողմը: Հրացանները ամբողջովին թրջուած էին: Երբ գետը անցանք և ուղեցինք կրկին կրակել թուրքերուն, հրացաններուն փողերը տրաքուեցան և մենք մնացինք անգոր, ենթակայ՝ սոսկալի մահուան: Թուրքերը կարկուտի պէս գնդակներ կը տեղային մեր վրայ: Այդտեղ ինկաւ քաջ Նաչին, ինկան նաև բոլոր ընկերներս բացի ինձմէ: Նա գետին իյնալով, մեռած ձեռքայ, բարեբախտաբար ինկած տեղս փուշեր և թուփեր գտնուելով, զիս աննկատելի դարձուցին թշնամուն աչքերէն: Օր ու կէս անշարժ մնացի այդ տեղը, ու երբ թշնամին ըզլորովին հեռացած էր, ելայ և հազար ու մէկ զփուարութիւններով հազիւ ինքզինքս այս տեղ ձգեցի...:

Երիտասարդը տակաւին պատմութիւնը լրացուցած չէր, երբ մարդ մը սենեակը մտաւ և ինկրեց Ղուկաս աղբօրը, որպէսզի անմիջապէս տեղ մը պահուի: Ղուկաս վարութիւնը հրաման արձակած էր ձերբակալել և բանտարկել զայն, որ պատուիրեր էր զօրքին և ոստիկանութեան, որ եթէ նա անձնատուր չըլլայ, այրել հայկական թաղերը:

Ղուկաս աղբար ստանարին կերպով լսեց այդ բոլորը և հասկնալով գործին չափէ աւելի լուրջ ըլլալը, հանգստացուց զայն, ըսելով, որ ինքը տոանց պահուելու կը յաճուի կառավարութեան՝ այդպիսով հայութեան սպառնացող վտանգը անհետացնելու համար:

Բանի մը փայրկեան վերջ, ոստիկանութիւնը շրջապատեց Ղուկաս աղբօր տունը և ան փողոց ելլելով անձնատուր եղաւ: Տարաբաղդ կինը աղիտոյսմ ճիչերով վայնասուն բարձրացուց և քարշ ինկաւ թիկնէն, սակաւ Ղուկաս աղբար կարող եղաւ հանդուստեցնել զայն:

Ոստիկանները շրջապատեցին և թեւերը պինդ կապելով՝ առաջնորդեցին բանտ:

Թուրքական դատարանը Ղուկաս աղբօրը մեղադրեց յեղափոխական կազմակերպութեան պատկանելուն համար և վճռելով 101 տարի տաժանակիր աշխատանք, ձգեց բանտ:

Ղուկաս աղբար երբ բանտ գնաց, հետզհետէ ժամանակ մը յուսահատութիւն տիրեց անոր առաջնորդութեան տակ գործող երիտասարդութեան մէջ, սակայն անոնք զգալով իրենց դերին և պարտականութեան կարեւորութիւնը, մանաւանդ, խրախուսուելով շարունակ բանտէն ստացուող իրենց խմբապետին յորդորներէն, սկսան աւելի ուժգին թափով մը շարուրակել սկսուած գործը:

Ե.

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Անցեր էին զարհուրելի կոտորածները: Մարդիկ շատ շուտ մոռցան անցեալը: Թուրքերը պահ մը այն տպաւորութիւնը թողուցին, որ հայերուն հետ հաշտ և մտերիմ պիտի կրնան ապրել: Հայերը շատ շուտ համակերպեցան ժամանակի անողոր օրէնքին և ձեռք ձեռքի տուած թուրքերուն հետ, կեանքը առաջ տարին: Սակեւորը ծագելի սկսաւ, մարերը խաղաղեցան և ամեն մարդ նուիրուեցաւ խաղաղ աշխատանքի: Սկսաւ հայուն շինարար գործը: Բացուեցան գարոցներ, մանկապարտէզներ, որով կոտորածներու պատճառով ընդհատուած վերածնունդի գործը՝ սկսաւ կրկին հայուն մտապատկերը կազմել:

Եկան 1903 — 1905 թուականները: Հայկական խումբերը Ռուսիայէն Թուրքիա մտնելով, պահ մը միտքերը պղտորեցան, թուրքերը քիչ մը յարաբերութիւնները

վատացուցին հայերուն հետ, բայց այդ վիճակը շատ երկար չի աւելց. ամենք կրկին հաշտուեցան:

Վերջապէս եկաւ 1908 թուականը: Թուրքիայի մէջ հռչակուեցաւ Սահմանադրական իրաւակարգ: Սուլթան Համիդի գահը տապալուեցաւ, իրեն հետ տանելով Թուրքիայի հին ուէթիմը: Ազատութիւն, եղբայրութիւն և հաւասարութիւն յայտարարուեցաւ անխտիր բոլոր ազգերուն համար, որոնք կապրէին Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Ժողովուրդը փոփոխուող ուէթիմին պատճառով՝ սկսաւ հրճուել և ուրախանալ և հաւատարմօրէն կապուել և ծառայել իր հայրենիքին:

Ազատուեցան ամեն տեսակ բանտարկեալներ: Քաղաքական յանցաւորներուն մասնաւորապէս ներում չընորհուեցաւ և ամենք պատուաւոր կերպով դուրս ելան բանտէն իրենց տառապանքին պտուղը վայելելու համար: Քաղաքական յանցաւորներու ընդհանուր ներումէն օգտուեցաւ նաև Ղուկաս աղբարը, որ 13 երկար տարիներ համիդական մութ ու խոնաւ գնդաններուն մէջ տուայտելէ վերջ՝ ազատ արձակուեցաւ՝ կորսնցնելով իր երկաթէ առողջութիւնը:

Շապին-Գարահիսարի հայութիւնը անսահման ուրախութեան մէջ էր իր դժբաղդութեան օրերուն հաւատարիմ և անձնուէր պաշտօնական մարտիկին բանտէն ազատուելուն համար: Ան, վանդակէն դուրս պրծող քաջ առիւծի մը պէս, ինքզինք նետեց ժողովուրդին գիրկը և այս անգամ սկսաւ գործել ազատօրէն:

Շապին-Գարահիսարցիին պահ մը ինքզինք ազատ զգալով ամեն աեսակ հարստահարութիւններէ, ճնշումներէ և անօրինութենէ՝ սկսաւ աւելի եռանդով փառել և լայնօրէն մտածել իր յառաջագիւտութեան գործին: Սկսաւ ծաղկել առևտուրը. կրթական և տնտեսական կեանքը սկսաւ հակադարձալ առաջ ընթանալ, մէկ խօսքով Շապին-Գարահիսարցիին սկսաւ ապրել իր Ոսկեդարը:

Խօսքը ազատ էր, գործը ազատ: Օրէնքը ըստ երեւոյթին ամենքին համար հաւասար էր, թէ թիւրքին և թէ հայուն: Այս երկու վաղեմի հակառակորդները կարծես մոռցած անցեալը, եղբայրացիներ էին իրարու հետ:

Տարիները կը սահէին իրարու ետեւ. ատենք ամենացանկալի տարիներն էին, փայլուն և ազատ: Բաղդատաբար աւելի հանդարտ այդ տարիներուն մէջ, հայութիւնը մարդկութեան ցոյց տուաւ, որ ինք ընդունակ ազգ մընէ և գիտէ ազատութեան մէջ դարգանալ և յառաջագիւտել և այդ ուղղութեամբ օգտակար ըլլալ նաև տգէտ և տիրապետող թուրքին: Անիկա Սահմանադրութենէն վերջ թուրք ժողովուրդին դաստիարակն է եղեր գրեթէ, յառաջագիւտական բոլոր ասպարէզներու վրայ: Հայը այդպիսով կուգէր թուրք ժողովուրդին լուսաւորութեան գործին ծառայել, որպէսզի ան հասկանայ մարդկութեան իսկական արժէքը, և դուրս գալով Ղուրանի խամրեցնող ֆանատիկ ազդեցութիւններէն և սոսկալի նախապաշարումներէն՝ նուիրուի շինարար, ստեղծագործ աշխատանքի և քրիստոնեաներուն հետ վարուի մարդասիրաբար:

Հայը, թուրքին համար քաղաքակրթական առաջնորդի դեր կը կատարէր, ապագային համար, որ եթէ կարգերն ալ փոխուին, ազատ մտածող և ազնիւ թրքութիւն մը գոնէ մնայ: Հայը ահաւաստիկ այդ բաներուն մէջ կըտեսներ իր ապագայ անդորրութիւնն ու ապահովութիւնը:

2.

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Զ Մ

Մինչդեռ թուրքահայութիւնը ապագայի գեղեցիկ հեռանկարներով լցուած, ներկայի իր հանգիստ և խաղաղ կեանքով լոյս կը տարածէր իր ազգային վերածնունդն ու

զարգացումը ուժգին թափով՝ Սահմանադրական թուրքիոյ մէջ, եկաւ 1914 թուականը:

Հրատարակուեցաւ անեղ պատերազմը Աւստրիոյ կողմէ Սերպիոյ, ապա՝ Գերմանիոյ կողմէ Ռուսիոյ դէմ:

Օղբ ապականեցաւ: Պատերազմի լուրը ամեն ինչ տակն ու վրայ ըրաւ: Թուրք ու հայ, որ մինչ այդ բաւական հաշտ և եղբայրաբար կապրէին իրարու հետ, յանկարծակիի եկան և իրար երես նայեցան: Անոնք նայեցան իրարու և անցեալը մտաբերեցին... Սահմանադրութիւնը բոլորովին կորսնցուց իր ուժը:

Հայութիւնը հասկացաւ, որ Թուրքիոյ իրրի գինակից Գերմանիոյ, այս պատերազմին մէջ բռնելու է անոր կողմը, հետեաբար թուրքահայութիւնը՝ աւելի ուստաւէր ժողովուրդ և ապաւինած անոր, անպայման վաանդ մը կարող էր պատահել իրեն: Թուրքը հաշի առած էր այս բոլորը և ան սկսաւ առաջին առթիւ խէթ աչքով նայել հայուն:

Գերմանիոյ կողմէ Ռուսիոյ պատերազմ յայտարարելէն անմիջապէս վերջ, 1914 թուականի ապրիլ ամսուան մէջ, կառավարութեան կողմէ Շապին-Գարահիսարի բոլոր Մուխթարներուն գոց ծրարներով և զմուռով ապահովուած հրահանգներ բաժնուեցաւ, որոնք պիտի բացուէին այն օրը միայն, երբ Թուրքիա պատերազմ յայտարարէր Ռուսիոյ դէմ: Ով որ այդ ծրարներուն հետ հակառակ վարուէր և որոշուած ժամանակէն առաջ բանար, պիտի ենթարկուէր խիստ պատիժի:

Այս կառավարական կարգադրութեան լուրը անմիջապէս տարածուեցաւ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ: Ամեն մարդ իրեն հասկացած ձևով բացատրել կը ջանար այդ գոց պահարաններու մէջ եղած գրութեան իմաստը:

Ղուկաս աղբարը, հին յեղափոխականի փորձառութեամբ, այդ երևոյթը լաւ նշան մը չէր համարեր, և գալիք օրերը անմխիթար նկատելով, օր մը կանչեց քաղաքին հայութիւնը խորհրդակցութեան, ուր բաւական վիճաբանութիւններէ վերջ որոշում կայացաւ՝ ուժեղացնելու ինքնապաշտպանութեան գործը, աւելացնելու զէնքերին թիւը, և ամեն վայրկեան պատրաստ գտնուելու անակընկալներու հանդէպ... ի վերջոյ ան դիմեց ժողովականներուն:

— Հայրենակիցներ, մեր խաղաղութիւնը կրկին խանգարուած է. ատոր ապացոյցները այժմէն երևան գալ սկսած են: Հայաստանի երկնակամարին վրայ դարձեալ սև ամպեր կը դիպուին: Մխիթարութիւն մը եթէ կայ, ասիկա ալ այն է, որ եթէ Թուրքը պատերազմի բռնուի Ռուսիոյ հետ, հետևանքը ըլլալու է Թուրքիոյ խորտակումը: Մեզի կը մնայ հերոսական ինքնապաշտպանութիւն, եթէ պատերազմի ժամանակ Թուրքերը մեզի նայեն թշնամաբար, և ճնշումներ գործ դնեն մեր վրայ: Այն ատեն մենք դիմադրելու ենք Թուրքին այնքան ատեն, մինչև որ ուստական զօրքը զրաւէ այս երկիրը ու հայերն ընդմիշտ ազատագրէ այս դժոխքէն:

Երբ Ղուկաս աղբար լնցուց իր խօսքերը՝ ժողովականներուն աչքերուն մէջ կը փայլէր ուրախութեան անպատմելի նշոյլ մը ու անոնք վայրկեան մը իրենք զերենք ազատարար ուսմաներու մէջ զգալով՝ մեծամեծ յոյսերով լեցուն՝ զնացին իրենց տուները ինքնապաշտպանութեան պատրաստուելու, գալիք օրերուն համար...:

1914 թուականի յուլիս ամսուայ երկուշաբթի օր մըն է:

Շապին-Գարահիսարի երկնքին վրայ մռայլ ամպերու

խումբեր կուտակուած են: Թռչունները, օդին մէջ, մէկ կողմէն միւսը թռչելով՝ բնութեան խաղաղութիւնը կը խանգարեն: Ամբոխը՝ փողոցներուն մէջ խռնուած՝ շուկայէ շուկայ կանցնի, ամեն մարդ կասկածոտ նայուածքներ նետելով իր չորս կողմը: Քաղաքին մէջ գանուած սակաւաթիւ զինուորները երաժշտական քայլերգով փողոցներուն մէջէն կանցնին:

Այդ պահուն, երկու անցորդ կանգ առին փողոցի մը նեղիկ մայթին մէկ անկիւնը և սկսան անցնող զինուորները դիտել. անոնցմէ մէկը ըսաւ ընկերոջը.

— Գրիգոր, նայէ այն զինուորին, արեւս է հաղած: — Դուն տակաւին մէկն ես տեսեր, ես 28 արեւիսը զինուոր համբաւեմ եմ արդէն, ութը հոգի ալ ոտաբոբիկ: Ահաւասիկ մէկը, նայէ, ըսաւ, մատովը կամաց մը ցոյց տալով, դարձեալ ոտաբոբիկ, քիչ մըն ալ կադ կը քայլէ, կերևի թէ փողոցին քարերը ցաւոցուցած են իր ոտքերը:

— Նայէ այն զինուորին, ցնցոտիներու մէջ կորսուած է, և ձեռքն ալ ծոցէն դուրս չի հաներ, ու կերևի թէ միջատները խածնել սկսած են անոր մարմինը:

— Ասոնք մեր տէրութեան կանոնաւոր զինուորներն են, որ կռուի պիտի ելլեն Ռուսիոյ դէմ, սիրելի Յուսի:

Տակաւին այս երկու հայ երիտասարդները իրենց հեգնական խօսակցութիւնը կը շարունակէին, զինուորներն եկան անցան, իրենց ետեւէն փոշու ամպ մը բարձրացնելով և մթնոլորտը լեցնելով խեղաոդ օդով մը:

Երիտասարդներն իրենց անցած փողոցէն դէպի աջ, ուրիշ փողոցի մը խօրքերէն ձայն մը լսելով՝ իրենց ուշադրութիւնը այն կողմը դարձուցին, և լռութեամբ՝ սկսեցին լսել տարօրինակ ձայնը, որ հետզհետէ կը բարձրանար և հասկանալի կը դառնար: Քիչ մը վերջ երիտասարդները նկատեցին պռուցողը, որ յաղթանդամ և բարձրահասակ թուրք մունետիկ մըն էր:

Ան կը կանչէր:

— Բարեպաշտ մուսուլմաններ և Սուլթանի հպատակներ, այսօր կէս օրին ամենքդ հաւաքուեցէ՛ք մզկիթներու և եկեղեցիներու մէջ...

Մունետիկը անցնելէն քանի մը վայրկեան վերջ, միւս փողոցէն դարձեալ գուրս ելաւ երկրորդ Մունետիկը, նոյն խօսքերով հասարակութիւնը հրաւիրելով մզկիթ:

Գրիգորն ու Յուսիքը, զարմացած՝ իրարու երես կը նայէին և կը ջանային դուշակել մունետիկներու խօսքերուն տակ թաղնուած բուն իմաստը, սակայն ապարդիւն...: Ասոնք շտապով գնացին հայկական թաղը և զիմեցին Ղուկաս աղբօր տունը:

Մունետիկները երեսցին նաև հայկական մասը, նոյն յանկերգը կրկնելով՝ եկեղեցու գաւիթը հրաւիրեցին ժողովուրդը, այնտեղ կարդալու եկեղեցւոյ դրանը կայցուած կառավարութեան ուղաժամական յայտարարութիւնը:

Ժողովուրդը, բոլորն ալ, հետաքրքրուած, զիմեցին եկեղեցւոյ գաւիթը, կարդալու համար խորհրդաւոր յայտարարութիւնը:

Կարճ ժամանակի մէջ եկեղեցւոյ ահագին գաւիթը լեցուած էր բազմութեամբ: Ամենքն ալ հետաքրքրութեամբ կը կարդային յայտարարութիւնը, և լռեւեայն կը քաշուէին մէկ կողմ:

Յայտարարութեան բովանդակութիւնը հետեւեալն էր.

— Ո՛վ Մեծ Սուլթանի հպատակներ, Բարձրեալի ցանկութեամբ մենք պատերազմ ենք հրատարակել Ռուսիոյ դէմ: Այս պատերազմը սրբազան պատերազմ մըն է, հետեաբար ամեն Օսմանցիի վրայ պարտականութիւն կիյնայ սուր վերցնել և կռուել կեա՛վուրներու դէմ: Ամեն մարդ, որ Օսմանեան հպատակ է՝ անոր վրայ կիյնայ պարտադիր զինուորագրութիւն:

Ժողովուրդը կարգաց այդ յայտարարութիւնը և իմա-

ցաւ այն ամենը, որ չէր կրնար նոյնիսկ երազել: Պատե-
րազմ էր յայտարարուած, Սրբազան պատերազմ, բովան-
դակ կեալութեններուն դէմ...:

Այդ պարտադիր և կամաւոր զինուորագրութենէն
անմասն չի պիտի մնային հայերն ալ, որոնք իբրև Օս-
մանցիներ, պէտք էր հնազանդէին յայտարարութեան,
այն յայտարարութեան, որուն սրբազան պատերազմի հրա-
ւերը, կընդգրկէր նաև իր սահմանին մէջ հայ ժողովուրդը,
իւր քրիստոնեայի, հետևաբար, կեալութիւն հանգամանքին
չնորհիւ:

Հայերը կառավարութեան կողմէ պուրս ելած այդ
տարօրինակ յայտարարութեան իմաստը չէին կրնար լու-
ծել: Անոնք որոշեցին խորհրդակցութիւն կազմել և իրենց
վերաբերմունքն ու զիրքը որոշել կառավարութեան այդ
յայտարարութեան հանդէպ:

Ղուկաս աղբարն ու իւր գործակիցները երբէք չէին
մտածեր, որ նմանօրինակ կացութիւն մը կրնայ ստեղծ-
ուիլ, ուստի այդ պաշտօնական յայտարարութենէն ի վեր
տեսակ մը յանկարծակիի եկած էին և իրենց աչքերուն
առջև կը պատկերացնէին ապագայի արհաւիրքներն ու
գժեղագոյնները: Ի՞նչ պէտք է ընել: Միթէ Շապին-
Գարահիսարցուն կը վայելէ՞ յուսահատիլ, երբ տարիներէ
ի վեր ան իր պաշտած և փայփայած գաղափարներն ու-
նէր...: Ան չի վիտաեցաւ, ընդհակառակը, կարծես թէ՛ նոր
ոգի և նոր կորով ստացաւ սպաննալից և անստոյգ կացու-
թեան հանդէպ:

Ընդհանուր զօրահաւաք էր յայտարարուած: Մու-
սուլմաններէն 20—45 տարեկաններ, իսկ քրիստոնեանե-
րէն 20—31 տարեկաններ անխափր գէնքի տակ կը հրա-
ւիրուէին:

Թուրք ընտելչութիւնը լսելով այս արածութիւնը
հայերու մասին, որ Օսմ. Սահմ. մէկ օրէնքովը հաւա-

տատուած էր, սկսաւ խուլ խլրտումներ և զժգոհութիւն-
ներ առաջ բերել, և բողոքի նշաններ ցոյց տալ, առա-
ջարկելով որպէսզի հայերէն ալ մինչև 45 տարեկանները
զինուոր հաւաքեն:

Բնականաբար, հայերուն կը մտար այս խնդիրը լուրջ
խորհրդակցութեան ենթարկել և ըստ այնմ որոշել իրենց
զիրքը: Այս պատճառով, անոնք կրկին տեղւոյն կազմա-
կերպութեան և առաջնորդ Վաղինակ վարդապետի նախա-
ձեռնութեամբ խորհրդակցեցան, ուր որոշուեցաւ ըստ
Սահմանադրութեան օրէնքին, զօրահաւաքի ենթարկել
մինչև 31 տարեկան երիտասարդները և այդ մասին յայտ-
նել իշխանութեան:

Իրենց որոշումը յայտնեցին կառավարութեան, և
պատրաստակամութիւն ցոյց տուին անոր պահանջած ճիշտ
ժամանակին մինչև 31 տարեկան զինուորացուները յանձ-
նել:

Թուրք ժողովուրդը պաշտօնապէս բողոքեց Բարձրա-
գոյն իշխանութեան, քրիստոնեաներու տրուած այդ բա-
ցառիկ արտօնութեան դէմ, շատ չանցած՝ այդ բողոքին
իբր հետևանք, Պօլսէն հրաման եկաւ, քրիստոնեաներէն
ալ մինչև 45 տարեկանները զինուոր տանելու:

Հայերը սարսափեցան այս որոշումէն, սակայն առ-
ժամանակ, առերևոյթ, զժգոհութեան ունէ նշան ցոյց չի
տուին: Անոնք դուրսը ուրախ կերևային, սակայն իրենց
տուններուն մէջ լացով և կսկիծով սկսան պատրաստու-
թիւն տեսնել այդ չարաքառտիկ հրամանը գործադրելու
և նոյն տան գէնքի ենթակայ եղողներու պաշարի մասին
հոգալու: Օրէ օր կսպասուէր նոր կարգադրութիւններ:

Կառավարական հրամանով յուլիսի 10—15-ը գրեթէ
զօրահաւաքի ենթակայ բոլոր հայերը զիմեցին զինուորա-
կան տան և արձանագրուեցան, հրահանգ ստանալով
մէկ ամիս վերջ ճանապարհուելու՝ մարզանքի համար:

Արդէն ամենքին յայտնի էր թէ ինչ պիտի ընէին: Սկսուած էր խախնաշփոթ կեանք մը այն յարկերուն տակ, ուրիշ տղամարդիկ պիտի երթային պատերազմ: Լաց ու շիւան կը տիրէր ամեն տուն: Ճանապարհի պատրաստութեան մէջ են, ճանապարհ, որու սկիզբը միայն յայտնի իսկ վախճանը... ուր կը տանին, ոչ ոք գիտէ...:

Գեղեցիկ և պայծառ օր մըն էր: Միայն շողը երբեմն կը սաստկանար քաղաքին վրայ: Հայ զինուորները, կազմ և պատրաստ, թուով 80 հոգի եկած հաւաքուած են «Սանդի» հրապարակը, ամբողջն ալ խօսակցութեան բռնուած էին իրենց մերձաւորներուն հետ: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը պարկ մը կոնակին կապած՝ փայտ մըն ալ ձեռքին՝ կապած էր:

Պահ մը վերջ Ղուկաս աղբարը յայտնուեցաւ անոնց մէջ, զոր շրջապատեցին ամենքն ալ մեծ հետաքրքրութեամբ: Ան ուշադրութեամբ նայեցաւ իր չորս դին և համոզուելով, որ բոլորն ալ հայեր են, դիմեց զնացող զինուորներուն ըսելով, որ անոնք կառավարութեան հրամանը յարգելու են և առանց վնասելու պէտք է պաշտպանեն հայրենիքը, իբր Օսմանցիներ: Ամեն մէկ քաղաքացի պարտաւոր է կատարել կառավարական հրամանը, որչափ ալ չոր ատիկա իր սկզբունքներուն և զաղափարներուն հակառակ ըլլայ: Մենք կուզենք հաշտ ապրիլ կառավարութեան հետ, ատոր համար մեր կողմէն, ունէ պատճառ պէտք չէ տանք թիւրիմացութեան, դժգոհութեան և գայրոյթի: Սակայն, եթէ վերջը, հակառակ մեր կամքին, ստիպուած ըլլանք անոր դէմ ապստամբել, այն ատեն ամենքդ ալ զստալիք ըլլալով՝ գալու էք ձեր ընտանիքն ու ձեր ազգը պաշտպանելու բնաջնջումէ: Առ այժմ գնա-

ցէք երգնկա, մարդուեցէք, մինչև որ որոշուի մեր դրութիւնը:

Սանտին հրապարակը լեցուած էր բազմութեամբ: Բոլոր հայերն ալ եկած էին ճանապարհ դնելու հայ զինուորները: Ղուկաս աղբար երբ խօսքը վերջացուց, երիտասարդները արդէն սկսան մեկնելու պատրաստուել: Տեսարանը չափ յուզիչ էր: Մնաք բարովի վերջին գիւղընդ-խառնումները տեղի ունեցան. զրեթէ ամեն ոք կուլար և ախուր հեծկլտանքներով բարի ճանապարհ և ապահով վերադարձ կը մաղթէր մեկնող զինուորներուն:

Առաջ եկաւ զուռնան և նաղարան: Բազմութիւնը, մեկնողներուն հետ զիմեց դէպի երգնկայի ճամբան և հետեւեցաւ անոնց քաղաքէն բաւական հեռու և կրկին գիւղընդխառնումներէ և կրկին «մնաք բարով»-ներէ վերջ վերադարձաւ, տանջուած հոգիով՝ և ընկճուած տրամադրութեամբ:

Ու զինուորները մեկնեցան, միշտ աչքերը դարձնելով ետ, բաժնուող սիրելիներուն և իրենց այնչափ սիրելի հայրենիքին վրայ, մինչև որ հեռուն, բլուրի մը ետեւ անհետացան...

Առաջին զինուորներու մեկնումէն վերջ հազիւ անցած էր մէկ օր, տակաւին ժողովուրդը հանգիստ առած չէր, դեռ իր արցունքները չորցած չէին աչքերէն, յանկարծ նոր հրաման մը ևս ելաւ, որով կառավարութիւնը 31 տարեկաններու հետ գէնքի կոչելու հրաման կարձակէր նաև 41 տարեկանները, որոնք իսկոյն ներկայանալու էին զինուորական ատեան:

Այս նոր հրամանը թէպէտև խորապէս ցնցեց Շապին-Գարաշիւարի ժողովուրդը, սակայն անոնք առանց վհատելու կրկին առաջնորդ Վաղենակ վարդապետի հետ

ժողով ըրին և որոշեցին գէմ չի գնալ կառավարութեան կարգադրութիւններուն:

Յաջորդ օրերուն, 300 հոգինոց խումբ մը հայեր, 21 — 38 տարեկան, բաժնեցին երկու մասի, որոնցմէ մին զրկեցին դարձեալ նրդնկա, իսկ միւսը՝ Բաբերդ:

է.

ԴԷՊԻ ՆՐՁՆԿՍ

Ձով և հանգարտ առաւօտ մըն է. օգոստոսեան առաւօտներէն մէկը: Բնութիւնը իր ամբողջ գեղեցկութեամբ կը փայլի, կենդանութիւն սփռելով իր չորս կողմը:

Ճամբուն երկու կողմերը՝ հասած ցորենի արտերը կը փայլեն ոսկեգոյն: Յոշունները, խումբ-խումբ կիջնեն ցորեններուն վրայ և հապճեպ կտցահարելով առողջ հասկերը, կը փախչին, անցորդի մը ոտնաձայնէն դողահար, յետո՛ւ դարձեալ կուգան, կը ճռռողին, կը թաղուին վէտվէտուն արտին բարձրացած հասկերուն մէջ: Ուրախ և ազատ են թռչունները բնութեան հանգարտ զրկին մէջ, իսկ մարդիկը, այդ բանաւոր արարածները, իրար կը յօշոտեն կատաղի կերպով:

Ահա խումբը կանցնի, սրտմաշուք տողանցքով մը, ոսկի արտին քովէն, չքնաղ բնութեան սիրուն թռչուններուն ճռռողունին ընդմէջէն. փոշիի թանձր ամպ մը կը բարձրանայ անոնց ետեւէն: Յոգնած են ու փոշուած: Անոնք երբեմն իրենց ետեւ կը նային տեսնելու՝ կարծես իրենց անցած ճամբային տարածութեան սկիզբը, ուր թողած են իրենց սիրասուն զաւակներն ու նազելի կիները, բայց իզուր... չի կան այլևս, խաբուսիկ երազի մը պէս անցած են անդարձ:

Ճամբան գրեթէ ամայի էր:

Ճամբորդները սաստիկ յագնած էին, իրենց շարկած միջերեսներու ծանրութեան տակ անընդհատ քալելով: Անոնց առաջնորդները տեսնելով անոնց յոգնածութիւնը, կուգէին դադար տալ քանի մը վայրկեան և քիչ մը հանգիստէն վերջ կրկին իյնալ ճամբայ: Այդ պատճառով պայման զրին ուղիին ձախ կողմէն համբել հարիւր հատ հեռագրական սիւններ, իրենց քալած միջոցին ու երբ լմնայ այդ թիւը, հանգչիլ:

Բոլորն ալ ընդունեցին այս առաջարկութիւնը: Սիւներու համբելու պաշտօնը յանձնեցին Հիւսիսեան Գրիգորին, զոր շատ կը սիրէր այդպիսի բաներով ուղեկցենքը զրադեցնել:

Խումբը նոր յոյսերով և նոր թափով մը սկսաւ առաջ շարժիլ: Ամեն մարդ սկսաւ հեռագրասիւններն համբելով զբաղիլ, իր ուշադրութիւնը սեւեռելով ճանապարհին ձախ կողմը: Ծիծաղելի տեսարան մը ստեղծուեցաւ: Ամենքն ալ իրենց երեսը դարձուցած հեռագրասիւններուն, համաչափ քայլերով առաջ կերթային և սիւնին հասնելով համբանքին թիւը մէկովմը կաւելցնէին, ամեն անգամ նոր թիւը սկսելուն պէս բարձրաձայն պոռալով:

Ըսինք թէ ճամբան ամայի էր և մեր միամիտ խումբը ոչոք կրնար խանդարել, բայց յանկարծ իրարանցում մը տեղի ունեցաւ խումբին մէջ և գրեթէ 90 սիւն հազիւ անցած էին, այդ խառնակութեան պատճառով համբանքը մոռցան: Սրտին մէջէն, յանկարծ, ճամբորդներու ոտնաձայնէն խրանած՝ տասնի չափ նապաստակներ սկսան փախչել զանազան կողմ: Խումբի առաջնորդ Գրիգորը ինկաւ անոնց ետեւէն, բռնելու յոյսով. խումբն ալ հետեւեցաւ անոր: Ամենքն ալ կը ջանային նապաստակները բռնել, սակայն իզուր. անոնք արագորէն անցնելով կորսուեցան հանդիպակած բլուրներու և մացառներու մէջ և խումբն ալ մոռցաւ իր հաշիւը: Ոմանք պնդեցին թէ 100-ը լրա-

ցած է, ոմանք 95 ըսին և ոմանք ալ 90. վէճ մըն է փրթաւ-
անոնց մէջ. շատ մը անտեղի վէճերէ վերջ՝ որոշեցին
հինգ սիւնի տարածութիւն և անցնել և հանգիստ առնել
դէմը երևցող բլուրին ստորոտը, այս անգամ իրենց ա-
ռաջնորդը փոխելով:

Սուսմբը հասաւ որոշուած տեղը: Ամեն մարդ շալա-
կէն բեռը վար դրաւ և նստաւ գետնին վրայ հանգստա-
նալու համար: Ամենքն ալ սկսան ուտել իրենց պաշարէն,
քիչ վերջ իրենց անօթութիւնը յագեցնելով՝ խումբ խումբ
շրջակաները պտտել սկսան, զանազան խնդիրներու մասին
խօսակցելով:

Սուսմբ մը երիտասարդներ դիմեցին Գրիգորին, հասկնա-
լու համար թէ մինչև երգնկա դեռ որչափ ճանապարհ
ունին կտրելու, թէպէտև անոնցմէ ոմանք իրենց կեան-
քին մէջ քանի մը անգամ անցած էին այդ ճամբանե-
րէն:

— Եթէ աղէկ երթալու ըլլանք, օրուկէսէն պիտի
հասնենք պատասխանեց ան, սակայն ինչ որտով կերթանք
և ինչ սրտով ալ պիտի մարդուինք և ապա պատերազմի
ելլենք քրիստոնիայ ազգերու դէմ, երբ այս պատերազմը,
թուրքին ըմբռնումով՝ Քրիստոնէութեան դէմ է:

Գրիգորի վերջին խօսքերուն վրայ շատեր մօտեցան
անոր և ամենքն ալ տարակուսանքի և մտածմունքի մէջ
ինկան:

— Իրաւ, սուսմ դէմ պիտի կռուինք.— սկսան մէկ մէկ
հարցնել անոնք:

— Ռուսիոյ դէմ, անոր՝ որ մեր ազատութեան համար
կը պատերազմի կըսեն.— խօսեցաւ մէկը...

Այդ գաղափարը անցաւ բոլորին մտքերով՝ անոնց
սրտին և հոգոյն մէջ զարթեցնելով հիասթափութիւն և
դժկամակութիւն:

— Մենք ինչ խղճով կռուի պիտի ելլենք մեր ազա-

տարարին դէմ, վրա բերաւ ուրիշ մը վրդովուած երևոյթով.
չէ, ընկերներ, այս ճամբան այլևս չեմ շարունակեր, ես
կը վերադառնամ և նախապատիւ կը համարեմ կախազան
բարձրանալ, քան թէ Ռուսիոյ դէմ կռուել, գնդակ արձա-
կել անոնց զինւորներուն վրայ, որոնց շարքերուն մէջ
կան նաև հայ զինւորներ, մեր ազգակից Ռուսահայ եղ-
բայրներ. այս պատերազմը եղբայրասպան կռիւի հանգա-
մանքը ունի իր մէջ:

Ամեն կողմէ անվերջ խօսքեր, իրաւացի գանդատներ
և դժգոհութիւններ սկսան ծայր տալ, որուն ազդեցու-
թեան տակ խումբին մէկ մասը ուղեց ազատուել և ետ
վերադառնալ, սակայն միւս մասը, աւելի խոհեմներն,
համոզիչ փաստերով արգելեցին անոնց այդ նպատակը
իրագործելէ, հասկցնելով, որ նախ պէտք է գնալ երգնկա,
ոչերկայանալ զինւորական ատեանին, մարդուիլ, և անկէ
վերջ, եթէ հարկ ըլլայ՝ փախչել, ինչպէս որ դուկաս աղ-
բարը կանխօրոք մեզ պատուիրեց:

Աւելի դժգոհները հանդարտեցան և աւելի նպատա-
կայարմար սեպեցին այդ առաջարկուած պայմանները.
շալկեցին իրենց բեռներն ու անձայն, անշուշտ կըրկին
շարունակեցին իրենց տաժանքոտ ճանքան...:

Ը.

Զ Օ Ր Ա Ն Ո Յ Ը

Երգնկայի մէջ քարէ և հողէ շինութիւններու շարք
մը, իրենց բացառիկ առանձնութեամբ, անհրապոյր և
ցուրտ տպաւորութիւն մը կը թողուն դիտողին վրայ:
Ատոնք թուրքիոյ զօրանոցներն են, որոնց արտաքին տեսքը
որքան ալ գրաւիչ և գեղեցիկ ըլլայ, ներսը ախուռէ մը չի
տարբերիր... ազոտութիւնը կը յորդի, իր բազմազան

երևոյթներով: Հոն աստինւանդին ձգուած են Տաճկական վնթի գինուորներու պատառոտած և ազտոտ շորերը, փսխունք պատճառելով դիտողին: Անհաւատար մահճակալներու և կտրտած խտիրներու ներկայութիւնը և անոնց վրայ նամազ ընող թուրք գինուորին մոլեռանդ և զագրելի տեսքը, առաջին անգամ այդ յարկին տակ մտնողին ներքոյ նողկանք մը միայն կարթնցնեն...:

Ահաւասիկ այդ զօրանոցներու մէկուն մէջն էր, որ տեղաւորուեցան շապին-Գարահիսարէն եկած 200 է աւելի հայ գինուորները, որոնք բոլորն ալ իրենց ընտանեկան մաքուր յարկին տակ կապրէին խաղաղ և հանգիստ:

Անոնք զօրանոցէն ներս մտնելով, իրենց համար յարմար տեղ ընտրեցին և տեղաւորեցին իրենց կապոցները: Անմիջապէս թուրք և հայ գինուորներու նայուածքները իրար հանդիպեցան և առաջին անգամէն, անոնց սրտին մէջ ուխի և ատելութեան զգացումը դրոշմուեցան, որ անդրադարձաւ նաև իրենց դէմքերուն վրայ: Գարաւոր ատելութեան արտայայտութիւնն էր այդ, տիրողին և տիրուողին միջև, մանաւանդ վերջինին սրտին մէջ լեռնացած վշտի և տառապանքին ահագնութեան տակ ալ աւելի խորն ու դառն էր: Կտոր համար, այդ զօրանոցը, թրքական այդ զագիր և դարչելի միջավայրը, գծողք մը թւեցաւ...:

Հոն չը պիտի տիրէր երկու գաղափար, քրիստոնէութիւնն ու մահմեդականութիւնն՝ երկու հակադիր բեւեմներ թուրքիայ մէջ, երկու անհաշտ կուլտուրայ ամենուրեք, իրարու դէմ դիմաց կանգնած են, որպէս զարաւոր հակառակորդներ, որպէս Չարի և Բարիի յախտնական պայքարի խորհրդանշաններ: Ասոնք չեն կարող հաշտել իրարու հետ թուրքիայ կոչուող գծովքին մէջ, հետևաբար և՛ պայքարը խուլ կերպով կը շարունակուի դուրսը, թէ՛

զօրանոցներու մէջ, սովորական ժամանակներու թէ՛ պատերազմի ատեն:

Թուրքը, զօրանոցին մէջ բացի դինուոր ըլլալէն, է՛ նաև մոլեռանդ մահմեդական, և ինչ տեսակ պարագաներու առկալ գտնուի ան, օրը հինգ անգամ կրօնական պաշտամունքը—անխուսափելի նամազը—կատարելէ չի թերանար: Իսկ այդ սրբազան պարտականութիւնը կատարելու ժամանակ հայու մը կամ քրիստոնիայի մը ներկայութիւնը, անարգանք մըն է անոր կրօնական նուիրական սկզբունքներուն հանդէպ հետևաբար, այդ պարագան բաւական էր, որ ատելութիւն մը զգար հայու հանդէպ:

Նորեկները տակաւին իրենց կապոցները տեղաւորելու զբաղած էին զօրանոցին ազտոտ սենեակներէն մէկուն անկիւնը, երբ քանի մը տասնապետներ կոշտօրէն զանոնք հրամայեցին մարդանքի:

Զօրանոցին ընդարձակ բակին մէջ անոնք, թուրք սպայի մը դեկամարութեան տակ, որուն առաջին բար հայերու մասին “Կեալուր,” եղաւ, սկսան մարդուիլ 15 օրի չափ:

Այդ 15 օրուան մէջ անոնց ամեն մէկը, առանց պատճառի, իրենց մարդիջներու կողմէ քմահաճօրէն ծեծի ենթարկուեցաւ այնչափ բրտօրէն, սակայն և այսպէս, բոլորն ալ այդ ժամանակամիջոցին մէջ գինուորական կանոններն ու մարդանքներն կատարելապէս սովորած էին:

15 օր վերջ կարգադրութիւն եղաւ հայ գինուորներու գէնքերն առնել և անոնց յանձնարարել՝ երկրորդական աշխատութիւններ կատարել զօրանոցին մէջ:

Օր մը, քանի մը հայ գինուորներ, թուրք ասկեարներու կողմէ վատ և տմարդի վերաբերմունքի պատճառով, որ գրէթէ ամեն օր սովորութիւն էր եղած անոնց համար,

բողոքեցին հազարապետին, որպէսզի միջոցներ ձեռք առնէ այդ անմարդավայել և ազեղ երեւոյթին վերջ մը դնելու համար: Հազարապետը փոխանակ անոնց արդարացի բողոքին ուշադրութիւն դարձնելու և համապատասխան միջոցներու գիտելու, հրամայեց բողոքող հայերը երեք օրով բանաւարկել:

Հայ զինուորներուն մէջ յուսահատութիւնը ծայր տալ սկսած էր այլևս. անոնք որոշեցին ինչ գնով ալ բլլայ՝ հոգիները ազատել, զօրանոց կոչուող այս դժոխքէն փախչելով:

Թ.

Ա Լ Ե Կ Ո Մ Ո Ի Մ Ը

Շապին-Գարահիսարցիները շատ տխուր և գրեթէ յուսահատական վիճակ մը կանցնէին այն օրէն ի վեր, երբ պատերազմ յայտարարուեցաւ և 400-ի չափ երկտասարդ ուժեր, կառավարական պահանջին համաձայն՝ կոչուեցան զինուորական ծառայութեան:

Շապին-Գարահիսարցիները, մանաւանդ երիտասարդութեան առաջնորդ Ղուկաս աղբարը, շատ լուր կզգային այն գոյնազոյնութիւնները, որոնք վերջ ի վերջոյ այս խառնափնթոր ժամանակին, պիտի պայթէին խեղճ հայ ժողովուրդի գլխուն:

Այս նախազգացումով, տեղւոյն աշխարհական և հոգևորական առաջնորդները, գրեթէ ամեն օր խորհրդակցութիւններ կնէին շարունակ, իրենց գլխուն ճար մը գտնելու յոյսով: Թիւրք կառավարութիւնը արդէն սկսած էր՝ բացայայտ ճնշումներու և բռնութիւններու ենթարկել հայ ժողովուրդը: Պատերազմ յայտարարուելէն անմիջապէս վերջ, կառավարական պաշտօնեաները քանի մը անգամ

մտեր էին հայ վաճառականներու խանութն ու զրասենիակը ու անոնց ունեցած ապրանքին մեծ մասը գրաւումի ենթարկելը՝ առանց զրույց իսկ վճարելու: Հայութեան երկտասարդ ուժը արդէն իր ձեռքը անցուցած էր, և կը դործածէր զանոնք իր ուզած եղանակով: Կը մնար վերջին հարուած մըն ալ հասցնել, բոլորովին ուժասպառ ընելու դայն. տաճիկ կառավարութիւնը ունէր գլխարկութիւն չէր զգար այդ բաները դործադրելու համար հայ ժողովուրդին վրայ:

Շապին-Գարահիսարի հայկական մասը, որ կը բաղկանայ Վերին, Օրթա, Չէքէն և Պարտէզի թաղերէն, իր բնական բարձր դիրքով կիշխէր ամբողջ քաղաքին վրայ:

Հայկական բոլոր տներն ալ, որոնք գրեթէ ամբողջապէս կսլած էին իրարու, ունէին գաղտնի անցքեր և թաքստոցներ, որոնք գոյնազոյն պատահարներու ժամանակ, այերու համար կը ծառայէին իբրեւ գաղտնի հաղորդակցութեան, և շատ անգամ, տունէ տուն փոխադրուելու և պահպանուելու միջոց:

Հայերը, տեսնելով թուրք կառավարութեան թշնամական վերաբերմունքը, մտածեցին իրենց գլխներուն ճարը նայիլ: Անոնք ամենէն առաջ սկսան տուններու գաղտնի անցքերը կանոնաւորել, պէտք եղած տեղը նորը շինել և ամեն տուն զէնքի և զինամթերքի պատրաստութիւն տեսնել:

Անոնք այս տեսչոյտ պատրաստութեան մէջ էին, երբ գիշեր մը, գրեթէ բոլոր երիտասարդները, որոնք յանձնուած էին կառավարութեան և դնացած ծառայելու ներդնկա ու Բաքերդ, բացի 20—30 հոգիէ, որոնք արդէն քշուած էին Էրզրում, փախչելով, վերադարձան և ապաստանեցան իրենց տունները:

Հայ զինուորներուն՝ կառավարութեան դէմ բռնած այդ ընթացքին պատճառը յայտնի ու պարզ էր: Թուրքերը սկսեցին անոնց դէմ թշնամական ցոյցեր ընել, տանջել և զէնքերը ձեռքերէն առնել՝ յուսահատութեան դուռը առաջնորդելով զանոնք: Կատարեալ համոզուելով, որ իրենց դրութիւնը օրըստօրէ անաւանելի պիտի դառնայ, նախապատիւ համարեցին փախչել իրենց տուները, մահը աչքերն առած:

Հայ զինուորներու վերադարձի լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ քաղաքի հայերուն մէջ, որովհետեւ գրեթէ ամեն տունէ մարդ մը՝ զնացած՝ և այժմ վերադարձած էր:

Զինուորներու փախուստին պատճառով, անտարակոյս, դրութիւնը շատ վտանգալից կերպարանք մը պիտի ստանար, Ղուկաս աղբարը զգալով այդ բանը, խորհրդակցութիւն կազմեց, ուր որոշում կայացաւ վերադարձաներն առժամապէս պահել զադանի թաքստոցներուն մէջ, մինչև որ կառավարութեան գիրքը իրենց յայտնի ըլլայ: Եւ որպէսզի անոնք յանկարծակիի չի գան և մատնութիւն մը եղած պարագային հետեանքէն կարող ըլլան խուսափել, Ղուկաս աղբարը կենքերէ բաղկացեալ խումբ մը կազմեց, որոնք հեռախօսի պէս հաղորդակցութիւն պիտի պահէին հայկական թաղերու փողոցներու շարքերուն մէջ:

Այդ կիներու խումբը, առտուրնէ մինչև իրիկուան մութը իյնալը, յիսունական քայլ իրարմէ հեռու, բայց իրարու նկատելի՝ փողոցին վրայ թել մանելով, կամ գուլպայ հիւսելով պիտի զբաղէին, և այդ միջոցին եթէ կառավարութեան կողմէ շարժում մը կամ ձեռնարկութիւն մը նկատելու ըլլային, խսկոյն պայմանական նշաններով իրարու հասկացնելու էին, որպէսզի տուններուն

մէջ պահուողները պէտք եղած դրուշութիւնները ձեռք առնէին:

Անհաստատ և խառնաշփոթ վիճակ մը ստեղծուած էր Շապին-Գարահիսարի մէջ: Երեք հարիւրէ աւելի փախուսական երիտասարդներ թագստոցներու մէջ՝ ստիպուած էին գադանի անցնել իրենց ժամանակը:

Անոնց կիները միշտ արթուն և ուշադիր՝ ազնիւ պարտականութիւն մը յանձն առած՝ օրն ի բուն փողոցին մէջ կը հսկեն և աչքերը սկեռած հեռուն, երեցող անցորդին ոտքէն մինչև գլուխը կը չափեն խուզարկու նայուածքներով և կը ջանան կասկածելի մարդոց քայլերէն և դիմագծերէն կարգաւ անոնց հոգւոյն զադանիքները:

Քաղաքին մէջ լուր տարածուեցաւ, թէ կառավարութիւնը Երզնկայէն և Բաքերդէն հեռադիր ստացած է փախած հայ զինուորներուն մասին: Խլրատումն ու իրարանցումը ինկաւ ամեն կողմ: Հայերը սրտատրոփ կստատէին իրերու ընթացքին: Հեռախօս կիները սկսան աւելի աչալուրջ հսկել, փողոցին մէջ կատարուող ամեն շարժում անմիջապէս հաղորդելով տուններուն ներսը, թագստոցներու մէջ:

Մուխթար Մանուկ Զօթուրեանը կառավարութենէն հարցում ստացաւ փախած զինուորներու մասին: Ան Ղուկաս աղբար և Վաղինակ վարդապետի հետ խորհրդակցելէն վերջ, պատասխանեց կառավարութեան, որ անոնց փախուստի մասին ուէ բան մը չի գիտեր և եթէ իրօք անոնք փախած են, իշխանութիւնը կարող է միջոցներ գտնել և ձերբակալել զանոնք: Մուխթարին այդ համարձակ պատասխանին վրայ, կառավարութիւնը սպառնալիքներ կարդաց անոնց, սակայն օգուտ չունեցաւ:

Անցան օրեր: Կառավարութիւնը տեսնելով թէ սպառ-

նախընտրով զրահան արդիւնքի մը չի պիտի հասնի, հայկական թաղերը խուզարկութեան ձեռնարկեց:

Ամեն օր մէկ-մէկ թաղ շրջապատելով տուները կը խուզարկէր, զէնք գտնելու պատրուակին տակ, սակայն անօգուտ: Այն ատեն, երբ ոստիկանութիւնը կսկսէր մօտենալ թաղին և խուզարկութեան սկսել, կտնայնց հեռախօսն ալ կը գործէր, և տակաւին տան մը չի հասած, անոնց նախազգուշական նշանի մը արդիւնքով, տան փախստականը իսկոյն կը փոխադրուիր զրկեցին տունը և անկէ շարունակաբար տեղափոխուելով, քանի մը վայրկեան վերջ ան արդէն թաղին միւս ծայրը կը հասնէր...

Կառավարութիւնը տեսաւ և համոզուեցաւ, որ խուզարկութիւնները արդիւնք մը առաջ չեն բերեր, այս անգամ իր ծրագիրը փոխեց:

Օր մը կառավարութիւնը յայտարարութիւն հանեց, որ ամեն մէկ հայ եթէ կուզէ քաղաքէն ուրիշ ունէ տեղ մը մեկնել և կամ ուրիշ մը, եթէ կուզէ զիւզէն քաղաք զալ պարտաւոր է իշխանութենէն պահանջ հարկ եղած պաշտօնական արտօնաթուղթը, ուղած տեղը կարենալ մեկնելու համար:

Այդ յայտարարութեան նպատակն էր զիւզացի և քաղաքացի հայերու յարաբերութիւնները կարելի իրարմէ:

Քաղաքի շուկան դատարկուեցաւ: Գիւղացիները այլևս քաղաք չէին գար, այս պատճառով՝ կենսամթերքներու մուտքը կտրուեցաւ քաղաքէն: Գիւղական մուլթարները թէպէտ երբեմն իրաւունք կուտային հայ զիւզացուն մթերք տանել քաղաք ծախելու համար, սակայն կառավարութիւնը կէս ճանապարհին, գողերու պէս կը ցցուէր անոնց դէմ և անոնցմէ կը յափշտակէր մթերքները, ձեռնունայն և յուսահատ վերադարձնելով զանոնք ետ: Պաշտօնական առաջարկութիւնը ամեն ուսման գլեց անցաւ, ծայրայեղ թշուառութեան հասցնելով հայ ժողովուրդը:

Այս դժբաղդութեան առաջին առնելու համար հարկ էր միջոց մը մտածել: Վաղինակ վարդապետ և Ղուկաս աղբար վերջապէս ատոր մասին ալ ճար մը գտան: Անոնք որոշում կայացուցին հայ զիւղերուն մէջ եղող Սիւս-Առաքելոց և Ածալտերու Ս. Նշան վանքերու պատկանեալ ցորենները քաղաք փոխադրել և ծախել: Այս նպատակին հասնելու համար կաշառեցին քանի մը կառավարական պաշտօնեաներ:

Յաջորդ մէկ քանի օրերու ընթացքին ամբողջ այդ ցորեններն ու բաւական քանակութեամբ իւղ, պանիր սիսեռ և այլն կենսամթերքներ քաղաք հայկական մասը փոխադրեցին ու գաղտնապէս ձրի բաժանեցին չքաւոր հայերուն:

Ժ.

ՄՌԱՅԼ ԱՄՊԵՐ

Կառավարութեան և հայերուն յարաբերութիւնները օրրատ օրէ կը սրուէին:

Կառավարութեան սպանալիքներն, խուզարկութիւններն և մասնաւորապէս հայերուն դէմ ստեղծուած տեղափոխութեան և զանազան խնդիրներու վերաբերեալ արգելքներն՝ ունէ արդիւնք մը չի տուին: Ընդհակառակը, հայերն աւելի հեռաւորօրէն սկսան վերաբերուել և ամեն ինչ իր կարգին նկատողութեան առնելով՝ սկսան պատրաստուել ըստ այնմ զիմադրելու համար կառավարութեան սատրանքներուն և ամբարաւանութեան:

Կառավարութիւնը տեսնելով, որ անկարող էր իր ապօրինի հրամանները գործադրել տալ, որովհետեւ հայերը հակառակ պարագային կարող էին ինքնապաշտպանութեան համար զէնքի զիմել, խորհեցաւ, որ ամենակարող մի-

Նոցը անոնցմէ գէնքերը խելն էր, անկէ վերջ ալիս ան-
մարձակօրէն և առանց փախնալու կրնար իր նպատակին
հասնել, ուրեմն, հրաման արձակեց, որ հայերը կարճ
ժամանակուայ միջոցին, պարտաւոր են իրենց բոլոր գէն-
քերը յանձնել կառավարութեան:

Այդ հրամանին վրայ հայերը հաւաքեցին քանի մը
հին ժանգոտած գէնքեր, որոնք զործածութեան համար
բոլորովին անպէտք էին, ու յանձնեցին կառավարու-
թեան:

Անցաւ քանի մը օր:

Կառավարութիւնը պահանջեց ժողովուրդէն, իմաց
տալ փախստական զինուորներու տեղը: Հայերը պատառ-
խանեցին, որ փախածներուն պատասխանատուն միմիայն
կառավարութիւնն է, հետևաբար անոր պարտականութիւնն
է գտնել զանոնք:

Սկսաւ կրկին խուզարկութեան, այս անգամ աւելի
եռանդով և աշխրջութեամբ, սակայն շնորհիւ հայ կնոջ
ճարպիկութեան և անոնց հաստատած հեռախօսի զրու-
թեան, այս անգամ ևս կառավարութիւնը իր նպատակին
չի կրցաւ հասնել:

Վերջապէս կառավարութեան փորձած միջոցները բո-
լորովին ապարդիւն անցան: Ան ալիս համոզուեցաւ, որ
անգոր է ունէ փաստ մը գտնել քաղաքին մէջ ապաստա-
նած հայերը ձեռք ձգել պատժելու համար, սկսաւ իր
նախկին սովորութեան համեմատ՝ բարկութիւնը թափել
անպաշտպան հայերուն, մասնաւորապէս հայ զիւղացուն
վրայ:

Զուգադիպօրէն այդ օրերը Սեփաստիայէն 15,000
զինուոր կուգար Կարին երթալու համար: Կառավարու-
թեան հրամանով ժամանակաւորապէս այդ զօրքերը բա-
ժանուեցան շրջակայքի հայ զիւղացւոց վրայ, անոնց հաշ-
ւոյն ապրելու և թէ զանոնք պատժելու համար:

15,000 զինուորները բաժանուեցան Անդրէաս (Էնաէրէս)
Բիւրք, Մեսարա, Արդաւիս, Քէրթանոս (Կթանոց) Ածպտեր,
Սէվինաիք և այլն զիւղերուն վրայ: Սկսաւ հայ զիւղացուն
վրայ զործադրուիլ սոսկալի բռնութիւն: Թուրք զինուորը իր
գտնուած տան ոչխարն ու հաւը, իւղն ու պանիրը, կաթն ու
մածունը ուտելէ, կան կարասիքը գրաւելէ զատ, ձեռք զարկաւ
հայ կնոջ և աղջկան պատուին: Թուրք զինուորը իր լկաթ
վարձունքին համար երբ հայ կնոջ ընդդիմութեան կը
հանդիպէր, սուրի մէկ հարուածով անոր արեւ կը մարէր:
Թուրք զինուորը, արիւնաբերու և ոճրագործ, ոչ մի սրբու-
թիւն չի ձանջցող, այդ մարդկային տաւկանքը, ոչ մէկ
միջոցի գէմ կանգ չառաւ իր ստոր հակումներուն բաւա-
րարութիւն տալու համար: Անոր զագրելի կամբին ընդ-
դիմացող կիներն ու աղջիկները և անոր տմարդի վաւ-
մունքին գէմ բողբոջող հայ զիւղացին՝ իրենց մահուամբ
քաւեցին իրենց պատիժը:

Թուրք զինուորը տէր ու տիրական դարձած էր հայ
ընտանիքին, ուր ապաստան դատած էր ան, հետևաբար,
անոր խղճին կը մնար ալիս վարուել անոր հետ այնպէս,
ինչպէս ինք կը փափաքէր: Օրէնք և իշխանութիւն գո-
յութիւն չունէր ալիս այդ թուրք բարբարոսներուն և
անմեղ հայ զիւղացուն միջև: Թշուառութիւնն, հալածա-
ծանքն ու բռնութիւնը անկարագրելի էր, մարդկային
խղճի և բարոյականութեան սնանկութիւնը կատարեալ էր
այդ հրէշածին արարածներու սրտին մէջ:

Հայ զիւղերուն վրայ թուրք զօրքին կողմէ զործա-
դրուած այն բռնութիւններուն և գազանութիւններուն լու-
րերն, քաղաքի հայ ազգաբնակչութեան վրայ չափէն ա-
ւելի ցնցող և վատ ազդեցութիւն գործեց և գրեթէ սար-
սափ ազդեց:

Երբ Բիւրք զիւղին մէջ թուրքերը խուզարկութիւն
կը կատարեն, Շահնազար անունով մէկու մը տունէն կը
գտնին լուսանկար մը, որ կը պատկանէր քաղաքին մէջ

աչքի իյնող խուճը մը երիտասարդներու: Անոնք նկարուած էին կառավարական զէնքերով: Այս նկարին պատճառով զինուորական իշխանութիւնը ձերբակալեց տան տէրը, Շահնազարը: Շահնազարը մատնեց շատ մը երիտասարդներ, որոնք քաղաքին մէջ «պահուած էին և կառավարութեան անդեկացուց կազմակերպութեան մը գոյութեան մասին: Ան բացարձակ մատնեց նկարին մեզ եղող երիտասարդներուն կուսակցական ըլլալին և զէնքերն ալ կուսակցութեան պատկանէին: Ան մինչև տնգամ յայտնեց կառավարութեան, որ զէնք ձեռք բերողներն էին Վահանիկ Հիւսիսեան, Հմայեակ Գարակէօզեան, ընկեր Պիծան և ուրիշներ: Ասով չի բաւականացաւ, ան մատնեց նաև Թիւրք գիւղին յեղափոխական երիտասարդներն, պատճառ ըլլալով մեծամեծ կորուստներու և արիւնահեղութեան:

Թիւրք կառավարութիւնը Շահնազարի մատնութեան հետեանքով, գիւղերու մէջ ձերբակալած հայ երիտասարդներն անխտիր, հազար ու մէկ տանջանքներով սպաննեց: Այդ զազանները, նոյնիսկ խնայելով գնատկները, անպաշտպան հայերն ժայռերէն վար գլորելով, կաշիները քերթելով և մաս մաս կտրտելով ոչնչացուցին զանոնք:

Շատ մը հայերու հետ այդ սոսկալի տանջանքներով սպաննուեցան Անտրէաս գիւղացիներէն Բէհէեան Պէտրոս էֆ., Դաւիթ Պատուելի, Հմայեակ և Արմենակ Բէֆլեան, Խազարեան Առաքէլ էֆ., գիւղին կրտսեր քահանան և շատ մը ուրիշներ, որոնք Ղարապալիքի ձորը տանելով չարաչար սպաննեցին:

Անշուշտ, Թիւրք կառավարութիւնը մատնիչ Շահնազարի տունէն գուրս ելած լուսանկարին հեղինակները գտնելու համար միջոցներու պիտի դիմէր, հետեաբար, անոնք ալ նախագդուշութեան համար իրենց հետքերը կորսնցուցին և հրապարակէն բաշուեցան:

Նահառակութիւններէն երկու օր վերջ կառավարութիւնը քաղաքին մէջ ձերբակալեց ու բանտարկեց Հիւսիսեան Նազարէթը և խստօրէն պահանջեց անկէ յայտնել տղուն, Վահանիկի, և զէնքերուն տեղը:

Նազարէի բոլորովին մերժեց պատասխան տալ կառավարութեան, նախապատիւ համարելով մեռնել, քան զիջել ստոր մատնութեան, այդպէսով պատճառ ըլլալով ուրիշներու կործանման:

Կառավարութիւնը շատ մը տանջանքներու ենթարկելէն վերջ, երբ համոզուեցաւ, որ անկարելի պիտի ըլլայ անկէ ոնէ գաղտնիք կորզել, երկու օր վերջ Թիւրքիւնճեան Ասատուրի, Պուռնագեան Միրիճանի հետ զրկեց էնտէրէս գիւղաքաղաք քննիչ յանձնաժողովին մօտ, այնտեղէն ալ միացնելով Սրամ տղա Տագէսեանը, 15 օրի չափ սոսկալի տանջանքներու մէջ էնտէրէսի բանտը պահելէն վերջ՝ զրկեց Սեբաստիոյ բանտը:

Այս ժարդոց բանտարկուելէն վերջ Վաղինակ վարդապետ իրեն ընկերներով որոշեց զիմուհներ կատարել ազատելու համար զանոնք և երիտասարդներէն Տիգրան Կարմիրեանը կրկեցին Սեբաստիա Մուրադի մօտ, որպէսզի վերջինս աշխատէր կերպով մը օգնութեան հասնել անոնց, սակայն ապարդիւն անցաւ անոնց զիմումը:

Կրկին սկսաւ խուզարկութեան շարքը:

Կը խուզարկէին իբր Թէ Վահանիկ Հիւսիսեանը, Հմայեակ Գարակէօզեանն ու Տիւրիկցի փաստաբան Խաղով էֆէնտին գտնելու համար, բայց իզուր. անոնք կանխաւ պահուրած էին արդէն:

Կառավարութիւնը անոնք չի կրնարով գտնել՝ բանտարկեց փաճառակաւներէն հետեաւները. — Թիւրքիւնճեան Ասատուր էֆ. Պուռնագեան Արտաշէս, Օտապաշեան Ռաֆայել, Հոճի Մաւիս էֆ. Վեցիկեան Վահրամ, Կարմիրեան Կարապետ, Էրզրումցեան Անդրանիկ, Գառնիկ, Սու-

ընն և Գարագեօգեան Լևոն:

Այս բոլոր ձերբակալուածներէն Լևոն Գարակէօգեանը միայն կրցաւ շատ դրամ ծախսելով ազատուել. իսկ մնացած 15 հոգիի չափ վաճառականներն զրկուեցան Սերաստիա, բայց ճանապարհին, ամենն ալ Շապին-Գարայի սարի և Էնտերէսի մէջտեղ չարաչար սպաննած էին:

Անա այսպէս կառավարութիւնը սկսաւ մէկիկ մէկիկ հաւաքել քողաքի բնակչութենէն շատեր և տանել սպաննել անծանօթ վայրերու մէջ: Նախ քան այս ձերբակալութիւններն ու սպանութիւնները պատահած էր ցնցող դէպք մը, որը կարծես ազդանշանն էր հայերը կոտորելու յամառ շշուէններուն: Մի օր Ղուկաս աղբօր լուր բերին թէ Արղամիս գիւղին մօտ Սերաստիա տանող խճուղիին վրայ, թուրք զօրքը չարաչար կերպով սպաննած է Օտապաշեան վարապետը, Պօլսէն Նրզնկա փոխադրուելու միջոցին: *)

Վաղինակ վարդապետ այս զարհուրելի դէպքին լուրը լսելուն պէս դիմեց կառավարութեան և պահանջեց այդ սպանութեան առթիւ քննութիւն նշանակել և անոր հեղինակները ենթարկել խիստ պատժի: Կառավարութիւնը Վաղինակ վարդապետի դիմումը թողուց անհետեանք և մասնաւոր կերպով Միւթէսարը՝ ևս խորհուրդ տուաւ այլեւ չի հետապնդել այս խնդիրը:

Առաջնորդը երկրորդ անգամ դիմեց, սակայն մերժումի հետ մէկտեղ սպառնալիք ալ ստացաւ կառավարութենէն:

Յոյսը կտրած կառավարական արդարագատութենէն և այլեւ համոզուած, որ Օտապաշեան վարդապետի սպանութիւնը անոր գիտութիամբ տեղի ունեցած է, առանց կառավարութեան սպառնալիքներուն մտիկ ընելու, հետևեալ օրը

*) ոմանք կը պնդեն, թէ Օտապաշեան վարդապետն փոխադրուելու սպանուելը այս թէն քանի ամիս առաջ է տեղի ունեցել:

Վաղինակ վարդապետ առաւ իր զէնքերը, հեծաւ ձին, զնաց սպանութեան վայրը, նահատակուած վարդապետին մարմինը հողին յանձնեց, ու յուսահատ՝ վերադարձաւ յետ...:

Ի.

Ն Ա Խ Օ Ր Ե Ա Կ Ը

Այսպէս, նախքան այս վերջի դէպքերը, կառավարութիւնը արդէն սկսած էր հայահալած քաղաքականութեան և սպանութեան:

Համբերութեան բաժակը այլեւ լեցուած էր, յորդելու պատրաստ: Համբերութիւնը երկար դարերէ ի վեր հայ ժողովուրդին համար առաքինութիւն մը եղած էր, ատոր համար շատ աւերումներ գործած էր անոր կեանքին մէջ: Հայը կրցած էր համբերել սոսկալի տանջանքներու և սպանութեանց. այդ անտանելի վիճակին մէջ ճակատագրին և Աստուծոյ մատը կուգէր տեսնել շարունակ: Ան թուրք կառավարութեան ամէն մէկ գազանութիւնները իբրեւ երկնային պատիժ կընդունէր և ակամայօրէն կը խմէր իրեն երկնցուած դառնութեան բաժակը:

Համբերութիւնը կեանք է կըսեն, սակայն հայերուն համբերութիւնը մահ դարձաւ, հետևաբար այդ ստրուկ մահուան չենթարկուելու համար, համբերութեան սահմանը անցնելուն և բաժակը լեցուելուն պէս, ալ պէտք չէ համբերել, պէտք չէ ենթարկուել, պէտք է զայրանալ, ըմբոստանալ և անխնայ հարուածել:

Ահաւասիկ այս խնդիրները վերջին օրերուն կը զբաղեցնէին Ղուկաս Աղբօր միտքը: Անոր դերը շատ պատասխանատու էր, հետևաբար, իրեն կը մնար շատ լրջօրէն մտածել ապագայ գործողութիւններու մասին:

Յաջորդաբար կրկնուող և այլևս սովորական երևոյթ դարձող բռնութիւնները, խուզարկութիւններն ու սպանութիւնները դաշտի գիւղերուն մէջ, իրենց սև դրօշմը կը դնէին հայերու վրայ: Ամեն մարդ սարսափով կը դիտէր ապագայ մռայլ հեռանկարը, որ անխուսափելիօրէն պիտի գար: Դրութիւնը օրըստ օրէ կը վատթարանար:

Ղուկաս աղբար քաղաքին մէջ գտնուող բոլոր աչքի իյնող մարդկանց ժողովի հրաւիրեց, վերջնականապէս որոշելու համար իրենց բռնելիք դրբը կառավարութեան անտանելի բռնութիւններուն և հալածանքներուն հանդէպ:

Ժողովին մէջ Ղուկաս աղբար նկարագրեց ընդհանուր դրութիւնը և ասոր հետ կապուած արհաւիրքները, հրաւիրեց ժողովուրդը քանի ուժ կար անոնց մէջ և քանի կազմակերպուած ամբողջութիւն մը կը ներկայացնէր, մէկ սիրտ մէկ հոգի եղած՝ դուրս ելլել կառավարութեան դէմ և ճակատ ճակատի կռուել անոր հետ: Կամ մահ, կամ ազատութիւն, հայրենակիցներ, ըսաւ Ղուկաս աղբար, այլևս համբերելու ուժ մնացած չէ մեր քով, այսչափ համբերութիւն անասուններուն իսկ չի վայելիր: Մեր կեանքի, ֆիզիքական գոյութեան հարցը մենք մեր ձեռքով պէտք է լուծենք: Անարգ թշնամին յափշտակութիւն և բռնութիւն գործադրելէն զատ՝ կապառնայ բնաջնջել մեզ:

Կառավարութիւնը այլևս ոչ մէկ վստահութեան նշոյլ չէր ներկայացնէր հայերու աչքին: Հայութեան համար մէկ փրկութեան ճամբայ միայն մնացած էր, այդ ալ ապստամբութիւնն էր: Եթէ անիկա տակաւին համբերատար ուղիով շարունակէր մնալ օրինական սահմանին մէջ, այն յոյսով, որ վերջապէս Տաճիկ կառավարութիւնը կը թեթեւցնէր խստութիւններն ու տանջանքները ու այդպէսով քիչ մը հանգիստ շունչ կը քաշէին, չարաչար սխալած պիտի ըլլային և կրկին խաբուելու յիմարութիւնը

պիտի դործէին, առիթ տալով անոր հետզհետէ ձերբակալել առաջնորդներն ու գործող երիտասարդութիւնը բռնի և կամ խաբելով, ու սպանել զանոնք, անկէ վերջ հեշտութեամբ անմեղ և անգէն ժողովուրդը բնաջնջելու համար: Սակայն Շապին-Գարահիսարի ժողովուրդը, տարիներու երկար և սուղ գնուած փորձառութեամբ խաբուելու տրամադիր տարր մը չէր: Ղուկաս աղբար կացութեան միակ դարմանը ապստամբութեան մէջ դանելով՝ կառաջարկէր լսել իրեն և գործել իր ծրագիրներուն և խորհուրդներուն համաձայն:

Ան, բոլոր գործին պատասխանատուութիւնն ու ծանրութիւնը իր վրայ վերցնելով՝ կառաջարկէր իրեն տալ 30-ի չափ կտրիճ երիտասարդներ դաշտին գիւղերը դէնքով պաշտպանելու թուրքերուն սանձարձակ բռնութիւններուն դէմ և այն տեղէն բոլոր դէնք գործածելու ընդունակ երիտասարդները հաւաքելով՝ պատկառելի ուժ մը ձևացնելով՝ կազմակերպելու քաղաքի ապստամբական շարժումը: Ժողովին մէջ հարուստ գասակարգն էր, որ դեռ կուգէր համբերել և կաշառքով սիրաշահել և կառավարական վտանգը կերպով մը թեթեւցնել, քանի որ այդ օրերը լուր կը պատէր, թէ Ռուսական զինուորները արդէն Բաքերդը զրաւեր են, և անոնց Շապին-Գարահիսար հասնիլը քանի մը օրուայ խնդիր է միայն: Ուստի ժողովականներէն ոմանք պատասխանատուութեան տակ չի մնալու համար, աւելի յարմար նկատեցին քանի մը օր ևս համբերել, երբ արդէն Ռուսական բանակը կը հասնէր... Մինչ այդ՝ որոշեցին կաշառել կառավարական աղդեցիկ պաշտօնեաները, և քանի որ Շահնազարի մատնութեան հետեանքով կառավարութիւնը հայերուն բոլոր գէնքերն ու փախստական զինուորները կը պահանջէր, որոշեցին իրենց քով գտնուած յունական հրացանները միայն յանձնել, իսկ փախստականներու մասին լուրթիւն

պահել: Անոնք որոշեցին ամենէն առաջ կաշառել Միւթէ-
սարըֆը:

Անցաւ երկու օր ետ: Համաձայն ժողովին մէջ տրու-
ած որոշումին, յունական զէնքերը յանձնեցին կառա-
վարութեան և Միւթասարըֆն ալ կաշառեցին, այն պայ-
մանով, որ հայերը հանգիստ պէտք է թողու: Սակայն
հազիւ անցած էր 10 օր, Միւթէսարըֆը զրօնք իր խոս-
տումը, այնուհետեւ դարձեալ սկսան խուզարկութիւններն
ու ձերբակալութիւնները:

Ղուկաս աղբարը ձերբակալուելու վտանգէն ազատ
մնալու համար, Վահանիկ Հիւսիսեանի, Հմայեակ Գարա-
կէօղեանի և փաստաբան խորով Էֆէնտիի հետ ապաս-
տանած էր նախկին ժանդարմա և զինուորութենէ փա-
խած Սերոնին տունը:

Օր մը, ոստիկանները փողոցին մէջ նկատած էին
յիշեալ փախստական Սերոն և սկսած էին հետուէն հետու-
հետեւ անոր, ձերբակալելու համար:

Սերոն տուն կը վերադառնար, առանց նկատելու
ոստիկաններն, որոնք գաղտագողի իրեն կը հետեւէին:

Փողոցին մէջ կանգնած կին մը, որ „հեռախօսին“
հերթապահներէն մէկն էր ու թել կը մանէր, հետուէն
նշմարեց ոստիկաններն, որոնք Սերոնին կը հետեւէին: Ան
դողնոցին ծայրերը զոռշութեամբ վեր բարձրացուց և
թափ տուաւ օդին մէջ: Միևնոյն գործողութիւնը կրկնե-
ցին ուրիշ կիներ, որոնք միևնոյն պաշտօնով՝ կսպասէին
փողոցին մէջ, Հանկուած էր ամեն ինչ: Սերոնին տան
մօտիկ սպասող կինը անոր իմացուց վտանգը, և առա-
ջարկեց անմիջապէս տուն մտնել ու հոն գտնուողներուն
հետ տեղափոխուիլ ուրիշ տեղ: Կինը նշանով մը կանչեց
շարք մը կիներ իրեն քով:

Տակաւին Սերոն և միւս փախստականները ժամա-
նակ չէին դատած տան մէջ եղած գաղտնի անցքով փո-
խադրուելու ուրիշ տեղ, երբ տունը շրջապատուեցաւ
ոստիկաններէ:

Դուրսը հսկող կիները կզգային թէ շատ վտանգաւոր
գրութիւն մը պիտի ստեղծուէր, երբ ոստիկանները ներս
մտնեն, քանի որ ներսը գտնուողները գեռ ժամանակ
չունեցան տեղափոխուելու և մասնաւորապէս այն տեղ
կը գտնուէր նաև Ղուկաս աղբարը, մտածեցին խորամանկ
միջոց մը հնարել, առժամանակեայ կերպով զբաղեցնելու
զանոնք, մինչև որ փախստականները ներսէն բոլորովին
անհետանային: Խորամանկութիւնը հնարած էին: — Գեղե-
ցիկ կին մը պառկեցուցին Սերոնին տունին դռան առջև
և ստիպեցին մեռած ձեռնալ, իսկ իրենք շրջապատելով
զայն՝ սկսան աղիողորմ ճիշերով լալ անոր վրայ: Ոստի-
կանները ուղեցին ներս մտնել, սակայն տեսնելով գետ-
նին վրայ փռուած նորատի գեղեցիկ հարսն ու անոր
շուրջ հաւաքուած լացող կիները, քիչ մը դիտեցին այդ
տեսարանը, և յետոյ մեծ գծուարութիւնով մը հարսին
մարմինը զրան առջևէն հանել տուին, որպէսզի իրենք
ներս մտնին:

Այս գործողութիւնը կէս ժամ տևած էր արդէն, երբ
ոստիկանները մտան ներս: Հոն ոեւէ մէկը չի կրցան
զանել: Գուրս ելան և տեսնելով լացող կիները, վերա-
դարձան յետ:

Ոստիկանները բոլորն ալ հեռացան և անյայտացան,
քիչ վերջը հարսը՝ կենդանացած էր:...

Մինչ այս, զէպրին լուրը կայծակի արագութեամբ
շրջան ըրած էր ճայկական թաղերը և հայերուն սրտին
մէջ Ղուկաս աղբօր և իր ընկերներու ձերբակալման վը-
տանգը սարսուռի մը պէս անցած՝ անդին կտրիճ երի-

տառարդները գէն ի ձեռին զուրս էին եկած զանոնք սրաշտպանելու համար:

Սերոնին տունը խուզարկող ժանդարմները վերադառնալու միջոցին, փողոցի մը մէջ պատահմամբ կը ձերբակալեն զինուորութենէ փախած Միհրան և Արսէն Նալպանտեանները՝ որոնք երկու օր քաղաքին բանալ պահուելէն վերջ ուղարկուեցան Երզնկա...:

Լ.

ԴԱՆԱԿԸ ՈՍԿՈՐԻՆ ՀԱՍԱԾ

Ժանդարմական վարչութիւնը զինուորութենէ փախստական Նալպանտեան եղբայրները ձերբակալելով՝ առիթ ունեցաւ նոր պահանջներ դնելու և նորանոր ճնշումներ գործադրելու հայութեան վրայ:

Մուխթար Մանուկ աղա Զօթուրեան հրահանգ տալու անմիջապէս կառավարութեան յանձնել մնացած բոլոր փախստական հայ զինուորները:

Դրութիւնը անտանելի դարձաւ:

Վտանգը պահ մը հեռացնելու համար, հայերը կրկին զիմեցին կաշառքի զօրութեան:

Կաշառեցին Միւթէսարըֆը, Գարա-Իւզպաշին, ժանդարմներու Իւզպաշին և Սէր-Գոմիսարը:

Անցաւ դարձեալ քանի մը խաղաղ օր: Ռուս զինուորներու գալը երազ դարձաւ...:

Գիւղացի հայեր սկսան գաղտագողի քաղաք գալ և վերադառնալ ետ: Երիտասարդները գիշերով սկսան քաղաք զիմել և պահուել հայերու տունները:

Գիշեր մը, 17 զինուած Ծիպեոցի երիտասարդներ ծածուկ կը զիմէին հայոց թաղերը: Անոնք հասած էին ախտեղ, երբ կը նկատուին թուրք ոստիկաններէ, որոնք

կսկսեն հետեւել անոնց: Երիտասարդները նկատելով այդ բանը, կսկսեն շտապել իրենց հետքը կորսնցնելու համար, սակայն կստիպուին կռուի բռնուել ոստիկաններուն հետ, որոնց գնտակներէն կսպաննուի հայ երիտասարդ մը, իսկ մնացածները կը յաջողեն պահուիլ տուններու մէջ:

Կրկին խուզարկութիւն...:

Քէլ-Հասան անունով արիւնարու զազան թուրք մը, որ շարք մը սպանութիւններ գործելուն համար, Վաղինակ վարդապետի պահանջումով բանտարկուած էր, հայ փախստական զինուորներ որսալու խոստումով, իրեն ընկերներու հետ բանտէն ազատ արձակուած էր, և քսանէ աւելի ոճրագործ և սրիկայ թուրքերու հետ՝ ինկած էր հայերու թաղը, և աջ ու ձախ հայեր ձերբակալելով՝ կը յանձնէր կառավարութեան:

Քէլ-Հասան անցաւ հայ գիւղերը և տակնուվրայ բռնաւ հայ ընտելութիւնը. ան իր շահատակութիւններով և ապառապութիւններով 15,000 թիւրք զինուորներու պակաս թողուցածը լրացուց...:

Գիւղերու գործը լմնցնելէն վերջ, ան կրկին անցաւ քաղաք և այնուհետև սկսաւ բացարձակ յանդգնութեամբ ոճիւրներ գործել և գիշերները պաշարելով հայոց թաղերը, ամեն օր քանի մը տուններ թալանի ենթարկել:

Օր մը Քէլ-Հասան իմանալով Եկեղեցւոյ թաղը, տան մը մէջ պահուած Սեբաստիոյ Կեամարակ գիւղացի խումբ մը զինուորութիւնէ փախած երիտասարդներու մասին, իր ընկերներով կը շրջապատէ յիշեալ տունը և կսկսէ խուզարկել, սակայն ո՛վ զարմանք, ոչ ոք չի կար այդ տեղ:

Կիներու հեռախօսը արդէն կանխէր էր վտանգը. Քէլ-Հասան տակաւին չի հասած տան մօտ, երիտասարդները գէնքերով միասին տեղափոխուած էին...:

Քէլ-Հասան անյաջողութեան մատնուած էր. իր ան-

յաջողութեան պատճառը իր խումբին մարդոց քիչ ըլլալուն վերագրելով՝ իրեն միացուց խումբ մը ժանդարմներ և ուրիշ խումբ մըն ալ սրիկաներ: Յաջորդ օրերուն անոնք սկսան հայերու տունները թնդանօթներ, պօմպա և մեթրալիօզ փնտռել...:

Անոնք խուզարկեցին եկեղեցին, Տաշ-խանի գետնա-յարկերն ու բոլոր ամբարները, սակայն բան մը չի կրցան գտնել:

Ամենէն վերջ, երբ անոնք տեսան, որ այդ կերպով ալ ոեւէ արդիւնքի մը չեն հասնիր, կեղծ հեռագիր մը պատրաստեցին և ներկայացուցին Վաղինակ վարդապետին: Հեռագիրը Պատրիարքի անունով էր, որով կը պատուիրէր քաղաքին մէջ եղած հայերուն՝ բոլոր գէնքերը յանձնել կառավարութեանը և կատարեալ հաշտակութիւն յայտնել:

Վաղինակ վարդապետ հասկցաւ հեռագրին կեղծ ըլլալը, ու պատասխանեց, թէ հայերը ոեւէ գէնք պահած չեն և ունեցածնին արդէն յանձնած են կառավարութեան:

Առաջնորդին տուած պատասխանէն մէկ օր վերջ ան կանչուեցաւ միւլթէսարըֆին մօտ ժողովի: Նախ քան ժողովի երթալը, ան կանչեց Ղուկաս աղբարն ու անոր ընկերները և յայտնեց անոնց, որ թերեւ ինք, ով գիտէ, այլեւ չի վերադառնայ թուրքերուն ճանկերէն, յորդորեց չի յուսահատել և պատրաստ ըլլալ ամեն տեսակ պատահարներու:

Յիրաւի, Վաղինակ վարդապետ գնաց ու ալ չի վերադարձաւ...:

Յաջորդ օրը Աներգիի Յովհաննէս քահանան ևս կանչուեցաւ միւլթէսարըֆին մօտ ու ան ալ ենթակուեցաւ առաջնորդի վիճակին:

Շապին-Գարահիսարեցիները շատ համբերեցին թուրքերու ամեն տեսակ բռնակալութեանց, սակայն այլեւ համբերութեան բաժակը լեցուած էր: Անոնց համբերութիւնը սպառած էր:

Բոլոր երիտասարդութիւնը ոտքի ելաւ և վճռեց անպատճառ ազատել իրենց առաջնորդը կառավարութեան ձեռքէն և հակառակ պարագային, իրենք ալ ենթարկուիլ նոյն վիճակին: Անոնք բանաւր, Վաղինակ վարդապետի մօտ պատգամաւոր զրկեցին և յայտնեցին իրենց որոշումը, սակայն առաջնորդը պատգամաւորին միջոցով թախանձադին յայտնեց, որ իրեն պատճառով ոեւէ բարդութիւններ թող չի ստեղծեն առայժմ և սպասեն յարմար և նպաստաւոր առիթի:

Երկու օր վերջ, կառավարութեան կողմէ որոշուած էր առաջնորդը զրկել Սեբաստիոյ բանար: Երիտասարդութիւնը նորէն բռնկուեցաւ: Ան չուզեց լսել Ղուկաս աղբօր յորդորները և ոչ ալ վախնալ՝ կառավարութեան սարսափներէն: Ու եթէ տեղւոյն Մկրտիչ քահանային միջոցով առաջնորդին ժողովուրդին ուղղած աղերսանքը չըլլար, երիտասարդութիւնը պիտի պոռթկար և ազատութիւն պիտի տար իր կաշկանդուած բազուկներուն:

Առաջնորդը հեռացուցին Շապին-Գարահիսարէն, և տակաւին երկու ժամ չանցած՝ քաղաքէն դուրս ելելէն, քսան և հինգ թուրք ձիաւորներ հետեւեցան անոր, վախնալով, որ մի գուցէ հայերը ճանապարհին յարձակին և փախցնեն դայն:

Օր մը վերջ՝ առաջնորդին ճամբով զրկուեցաւ նաև Աներգիի քահանան, որ Անդրէաս գիւղը հասնելով՝ միացաւ Վաղինակ վարդապետին:

Անցաւ դարձեալ 5—6 օր, երբ Անդրէաս գիւղէն պատգամաւոր մը ներկայացաւ Ղուկաս աղբօր և առաջնորդին ողջոյններուն հետ մէկտեղ յայտնեց, որ պատ-

բաստ ըլլան: Կառավարութիւնը ամեն տեղ իր ուշադրութիւնը հայերուն վրայ սեռած է, և օրը օրին քաղաքն ալ աւերումի պիտի ենթարկէ: Նաև պատգամաւորը կը յայտնէ, որ թէպէտև առաջնորդը կերպով մը փախչիլ կուզէր, սակայն չի յաջողեցաւ...:

Դուկաս աղբարը պատգամաւորը հանգստացնելով ճամբու դրաւ և սկսաւ ժողովուրդը պատրաստել: Հայերը պահեստներէն դուրս բերին զէնքերը, սկսան մաքրել, վառօդները պատրաստել և ուտելիքի պահեստները կանոնաւորել:

Քանի մը օր վերջ լուր առին, որ առաջնորդը և Տէր-Յովհաննէսը Անդրէաս գիւղէն տարեր են և ենթարկեր՝ Օդապաշեան վարդապետի վիճակին...:

Խ.

Ա. Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Շապին-Գարահիտարի հայութիւնը, իր օրհասական վիճակին գիտակցելով՝ պատրաստութիւն կը տեսներ պատուաւոր կերպով նահատակուելու քան թէ համբերել ամեն տեսակ տանջանքներու և բռնակալութեանց, որոնց պիտի յաջորդէր անտարակոյս կոտորած և բնաջնջում: Այլևս իր յոյսը կտրեց ուս ըմբռնակի օգնութենէն, որուն կտպասէր անհամբեր, իր աչքերը յառած հեռուն հորիզոնին, ուրկէ պիտի երևնար փրկարար «Քեռին», քրիստոնէութեան պաշտպանն ու մարտիկը...: Ի զմէր, անոնք չէին գար, ուստի ինքնախաբէութեամբ օրօրուելու չէր վտանգին հանդէպ, որ ալ եկած՝ ամեն հայու դուռը ափ առած էր կարծես: Ժամանակը հասած էր այլևս իրենց մօրէն հանել արտաքին օգնութեան պատրուկ հաւանականութիւնը և իրենց վստահութիւնն ու հաւատքը դնել միմիայն իրենց

բազուկներուն վրայ: Ուրիշ փրկութեան ճանապարհ չի կար այլևս:

Քէլ-Հասան ըստած աւազակապետը, իր ձեռքի տակ ունեցած 40—50 ժանդարմներով և սրիկաներով դարձեալ սկսաւ աւերածութիւններ գործել:

Քէլ-Հասան վախնալով հայ տուններուն վրայ յարձակելէ, զիմեց Շուկան և ձերբակալեց 20—30 հայ խանութպաններ: Իսկոյն խուճապ առաջ եկաւ և անմիջապէս Շուկան դատարկուեցաւ հայերէն: Թուրքերը փախստական զինուորներ փնտռելու պատրուակով, կը կոտրէին հայոց խանութները և աւերածութեան կենթարկէին:

Հայերը, որպէսզի լաւ կերպով պատրաստուէին, ժամանակ շահելու համար վերջին անգամ մըն ալ կարող եղան իրենք զիրենք զսպել. և որոշեցին 30—45 տարեկաններէն 30 հոգի զինուորացուներ յանձնել կառավարութեան: Անոնք անմիջապէս կատարեցին իրենց որոշումը:

Քէլ-Հասանը սկսաւ հրճուել, հայերու յանձնուիլը իր գործունէութեան և ճարպիկութեան արդիւնք համարելով, այդ պատճառով նուազածութեամբ սկսաւ փողոցները շրջել և յաղթական ցոյցեր ընել:

Ան քաջալերուած այդ երևոյթէն՝ և 30 հայերու յանձնուիլը անգօրութեան նշան համարելով՝ յաջորդ օրը Փօլիս Սարաճի Թէվֆիզին ընկերակցութեամբ, ժանդարմներով շրջապէս հայերուն տունները և սկսան կրկին խուզարկութիւններ կատարել:

Շատ մը աներ մտնելէն և բան մը չի գտնելէն վերջ՝ անոնք հասան Սինսին Սահակին տունը և պաշարելով զայն՝ ուղեցին դուրս բերել անկէ՝ Սահակին փեսայ Սեբոր Շէրպէթեանը, որ իր տաճարիկը ընկերներով պահուած էին տանը՝ գեանայարկի թագաւորին մէջ:

Թուրքերը մտնելով տուն, սկսան խուզարկութեան, միևնոյն ժամանակ բռնութիւններ գործ դնելով կիներուն

և երեխաներուն վրայ, որոնք սարսափած՝ սկսան ճիչեր և աղաղակներ բարձրացնել: Այդ աղիողորմ ճիչերուն այլևս չի կրնալ հանդուրժելով՝ Մերօր և իր ընկերները դուրս ցատկեցին իրենց թագսդոցներէն և սկսան կրակել թշնամոյն վրայ: Անոնք սպանեցին փօխս մը և անոր ընկերացող ժանդարման: Երբ երկրորդ ժանդարմն սկսաւ փախչել, Երուսանդ Թէլլէդեանը խնկաւ անոր ետեւէն մինչև Նաճատակի ձորին գլուխը, հասաւ սպաննեց զայն, ու վերադարձաւ իր ընկերներու քով:

ՅՈՒԼԻՍ 2 (ԱՌԱՋԻՆ ՕՐ) ԵՐԵՎՆԱՅԹԻ

Կռուի ազդանշանը տրուած էր երկու կողմէն. մթնոլորտը ելէքարականացած էր և կսպասուէր շուրջ բաղխումներու: Հայերը արդէն դուրս ելած էին գաղտնի ապաստանարաններէն և զէն ի ձեռին կը պատէին իրենց թաղերը, սպասելով թուրքերու շարժումներուն: Անոնք երբեմն, ժամանակ առ ժամանակ, իրենց հրացանները օդին մէջ կարծակէին:

Առաւօտ մը դուկաս աղբօր ներկայացաւ Քէմալեան կարապետը, որ կառավարութեան մէջ սուրհանդակի պաշտօն կը կատարէր և լաւ յարաբերութեան մէջ էր Գարա-Խլզ-Պաշին հետ, լուր տուաւ, որ այդ օր ընդհանուր խուզարկութիւն պիտի ըլլայ ամբողջ հայ թաղերուն մէջ:

Ղուկաս աղբար ի նկատի ունենալով գրութեան կրթութեան վիճակը, բոլոր զինուած երիտասարդներուն հրահանգներ տուաւ և պաշտօններ յանձնեց ոմանց՝ գործը ղեկավարելու համար և անհրաժեշտ եղող գործերու հրամաններ արձակեց: Նախ քանի մը թուոցիկ խում-

բեր որոշեց, որոնք զանազան կէտերու վրայ դիրքեր գրաւեցին:

Կէսօրուայ մօտ, երբ թուրքերը խուզարկութեան նպատակով սկսան մեծ ուժերով մօտենալ հայոց թաղերուն, հայերը սկսան հրացանաձգութեան: Թուրքերը փոխադարձ պատասխանեցին և ի վերջոյ քանի մը սպանուած թողով՝ փախան և իրենց թաղերու դիրքերը գրաւեցին:

Որպէսզի պաշտպանողական շղթան աւելի զօրաւոր ըլլայ, Ղուկաս աղբար խումբ մը զրկեց գրաւելու համար Գալուստ և Գառնիկ Այնաճեաններուն տունը, որ կիշխէր կառավարական շէնքին և թուրքերու թագին վրայ: Խումբը Միհրան Թովմասեանի գլխաւորութեամբ մօտեցաւ յիշեալ տունին, սակայն Այնաճեան եղբայրներները, որոնք թուրքերուն հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունէին, արգելք եղան խումբին, դատարկ սպանալիքներ տեղացնելով առանց վրայ: Խումբին կը մնար դուռը կոտրել, բռնի կերպով մտնել ներս և գրաւել զայն: Երկու եղբայրները խումբին հանդէպ թշնամական դիրք բռնեցին, սակայն վճռական և համարձակ խումբի հայ զինուորները երկուքն ալ տեղն ու տեղը սպաննեցին և տունը գրաւեցին, ուրկէ սկսան զննակներ տեղալ թուրքերուն վրայ...:

Ուրիշ խումբ մընալ զրկուեցաւ գէպի Շուկայ-Պահա-կանոցը որը իր փոխներով և ժանտարմաներով մէկ երկուստեանցի գորութեամբ օդը հանուեցաւ:

Երրորդ խումբը գրաւեց յոյներուն հին թաղը, ուր խոնուած ամբոխը գիմադրութիւն ցոյց տուաւ, բայց քանի մը գոհ տալով ցրուեցաւ: Յոյներուն այդ թաղը գրավուելէն վերջ՝ քաղաքի և Այգեհտանի ճամբան կտրուած համարուեցաւ:

Չորրորդ խումբը գրաւեց Այգեհտանի վրայ իշխող Ղարապետներու տունը, որով ապահովուեցաւ թամգարայի ճամբան:

Հինգերորդ խումբը ամրացաւ Թիւթիւնճեաններու և Օգանեաններու տուններուն վրայ, որոնք կիշխէին Թուրքերու Տաշ-Մահալլէին վրայ:

Վեցերորդ խումբը զիմեց Աղբիւրին Գալինոն, աղաւտելու համար Քէլ-Հասանի ձեռքով հոն բանտարկուած 40 հայերը: Քէլ-Հասանը նրբ տեսաւ հայերու յարձակումն ու լսեց հրացաններու որոտը, անմիջապէս թողնելով բանտարկուած հայերն ու ոստիկաններէն շատեր, փախուսաւ դիմեց:

Սուսմբը գրաւեց շէնքը, սպաննեց ոստիկաններն ու աղաւտեց բանտարկուած հայերը: Այս յաջող գործողութեան ընթացքին հայերը ունեցան չորս սպանուած:

Հայերը քաղաքին ամենակարևոր դիրքերը գրաւած էին և Թուրքերուն մուտքը արգելած՝ դէպի հայոց Թաղերը:

Ղուկաս աղբար իր դերին մէջն էր:

Նոր խումբեր կազմեց և հրամայեց անոնց իսկոյն բռնել բերդը: Սուսմբերը բարձրացան բերդին վրայ և գրաւեցին զայն:

Թուրքերը յանկարծակիի եկած հայերուն արագ և կարուկ գործողութիւններէն, շտապեցին բերդը Ծիպետի և Քիթէճիի կողմերէն կարել և գրաւել, սակայն հայերը արդէն կանխած էին զանոնք և իրենց զնդակներով յետ դարձուցին, վերջնականապէս տիրելով բերդին:

Թուրքերը տեսնելով ստեղծուած վտանգաւոր և աննպաստ դրութիւնը, շփոթուեցան և իրենց վախէն ամեն ինչ ձգեցին քաղաք ու սկսան խումբերով փախչիլ դէպի Այգեստան: Անոնք փախչելու միջոցին հրդեհեցին Չարըլսճի Ահմէտին տունը, որպէսզի անկէ կրակը տարածուի հայոց Թաղերը, սակայն անոնց փորձը անյաջող անցաւ: Հայերը կրակեցին անոնց վրայ և հրդեհն ալ իսկոյն մարեցին:

Նոյն օրը ժամաւարմներուն հարիւրապետը բանտարկ-

ուած Պէլլէրեան Գառնիկ և Սենեքերիմ եղբայրներն նիւանատուն տանելով, կը պահանջէ անոնցմէ՝ ցուցնել իրենց ոսկիներուն պահուած տեղը, հակառակ պարագային կոպտանայ սպաննել: Պէլլէրեան եղբայրները իրենց զխուսն զալիք վտանգը հասկանալով, յոյսերնին կը դնեն իրենց բազուկներուն վրայ և կուգեն խորամանկութեամբ ժամանակ շահիլ, քանի որ արդէն դուրսէն կը լսէին հայերու հրացաններուն ձայները: Հարիւրապետը իր ատրիճանակը պատահմամբ սեղանին վրայ կը դնէ, որու քով կեցած կըլլայ Սենեքերիմը: Հարիւրապետը քանի մը անգամ սենեակին մէջ անցուդարձ ընելէն վերջ՝ նորէն անոնց կառաջարկէ ցոյց տալ ոսկիներուն տեղը, կամ պատրաստուիլ մահուան: Այդ միջոցին Գառնիկ, ճարպիկ շարժումով մը գրպանէն դուրս կը հանէ զմեկին և յարձակուելով հարիւրապետին վրայ, կը խրէ անոր փորը: Սենեքերիմ տեսնելով այդ՝ իսկոյն սեղանին վրայէն կը վերցնէ ատրճանակը, կը կրակէ ու տեղն ու տեղը կոպանէ զայն: Պահակը, ատրճանակին ձայնը լսելով, ներս կը մտնէ: Գառնիկը անոր վրայ խոյանալով՝ ձեռքէն զէնքը կը խլէ, կը կրակէ և դետին կը փռէ:

Նրկու եղբայրները զէն ի ձեռին դուրս կը վազեն և օրառշուամբէն կը կրակեն 20-ի չափ ոստիկաններուն վրայ, որոնք կը պատասխանեն անոնց: Կատաղի կռիւը կսկսի, որու միջոցին կռպաննուին տասնի չափ ոստիկաններ, մերիններն ալ կիչնան հերոսաբար այդ անհաւատար կռիւին մէջ:

Հրացանաձգութեանց ձայներուն հետ մէկ տեղ երկու եղբայրներու սպաննութեանց լուրը ևս կը հասնի կռուող խումբերուն, որոնցմէ ամենէն մօտիկ, Այնաճեաններուն տան դիրքը բռնող խումբէն Օգանեան Շապուհը միայնակ դուրս կը ցատկէ դիրքէն և աջ ու ձախ կրակելով կը դիմէ կառավարական շէնքը, տղայոց վրէ-

ժը լուծելու համար, սակայն ճամբին վրայ տեղացող թուրքերուն գնդակներէն կսպաննուի առանց հասնելու իր նպատակին:

Այնաճեան եղբայրներու և Շապուհի հերոսական մահը, Ղուկաս աղբօր վրայ շատ ազդեց և ալ տւելի զրգռեց անոր վրէժխնդրական զգացումը. կատաղի առիւծի մը տպաւորութիւնը կը թողուր ան տեսնողին վրայ: Հրամայեց խումբերուն յարձակիլ կառավարական շէնքին վրայ և զրուել զայն:

Խումբը կայծակի արագութեամբ, առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակեցաւ՝ յանկարծակիի բերելով պահակախումբն ու ոստիկաններն, որոնք տակաւին իրենց սպանուածները կը հաւաքէին, գրաւեց կառավարական շէնքն ու սրախողխող բրտւ քանի մը ժանդարմաներ, պաշտօնեաներ և ազատեց ներքնայարկը գտնուած 40 հայ բանտարկեալներէն մնացած 10 հոգին:

Ղուկաս աղբար կառավարչատունը գրաւելէն վերջ՝ ամբողջ ուժով յարձակեցաւ թուրք թաղերուն վրայ:

Թուրքերը, սարսափահար, թողին ամեն ինչ և փախան քաղաքէն դուրս:

Ղուկաս աղբար քաղաքէն մաքրելով այդ վտանգաւոր տարրերը՝ վերադարձաւ իր զիջքերը:

Այդ օրը երեկոյեան 40-ի չափ հայ երիտասարդներու հրամայուեցաւ Պարտէզին թաղը գտնուող հայ բնակչութիւնը փոխադրել քաղաք և տեղաւորել եկեղեցիին և բերդին մասերուն մէջ: Անոնք անվտանգ կերպով կատարեցին այդ հրամանը:

Ցերեկուրնէ սկսեալ հայերը կը պատրաստուէին բարձրանալ բերդը, զոր հայ թուօցիկ խումբեր արդէն կոնսիսու գրաւած էին:

Գիշերով կարդադրուեցաւ բոլոր ռազմամթերքներն ու պէտք եղած չափով ալ ուտելիքի պաշար՝ փոխադրել բերդը:

Ողջ գիշերէն մինչև լոյս, ժողովուրդը զբաղուած էր ամեն ինչ բերդը հանելու...:

ՅՈՒՆԻՍ 3, ՉՈՐԵՔՇԱՅԹԻ

Այսօր առաւօտեան գունդ մը թուրքական զօրք հասաւ Անդրէաս գիւղի կողմէն և մէկ գունդ ալ Կերասօնի կամ Խարբերդի կողմէ: Զօրքը քաղաք մտնելով զիրք գրաւեց թուրքական թաղերուն վրայ:

Այդ օրը մինչև երեկոյ հայերը կռուի բռնուեցան թուրք զինուորներու հետ, որոնք տեսնելով, որ այդ կերպով չի պիտի կրնան որոշ արդիւնքի մը հասնել, փորձեցին հրդեհել քաղաքը և այդպիսով շփոթեցնել հայերը: Անոնք հրդեհեցին հայոց թաղին կից գտնուած Սարաճի թէվֆիքի տունը, ուրիշ հրդեհը տարածուելով՝ լափեց հայոց Չէքէն թաղը:

Շատ չանցած՝ հրդեհին ծուխը տարածուեցաւ ամբողջ քաղաքին, մասնաւորապէս հայոց մասին մէջ, որ իր բարձր դիրքով կիշխէր քաղաքի միւս մասերուն վրայ:

Հայերը թակարդի մէջ չիյնալու համար հաւաքուեցան բերդին թաղը. արդէն հնարաւոր ալ չէր ծուխով լեցուած միւս թաղերուն մէջ մնալու: Հրդեհը հետզհետէ կը տարածուէր և կսպառնար մնացեալ թաղերն ևս ոչոքն: Հրդեհը որչափ ալ որ աւերածութիւն կը տարաչացնէր, հրդեհը որչափ ալ որ աւերածութիւն կը տարածէր իր չորս դին, այսու ամենայնիւ, պատճառ եղաւ, որ հայերը այդ թանձր ծուխին մէջէն, աննկատելի կերպով բարձրանան բերդը: Տղամարդիկ կը փոխադրէին

մնացած ռազմամթերքներն ու զէնքերը, իսկ կանայք՝
կահ կարասիներ և ուտելիքի պաշար,

Քաղաքին հայ բնակչութիւնը բերդին մէջ տեղաւորեցնելէն վերջ, Ղուկաս աղբար կարգադրեց կռուի ուժով թուրքաց թաղերը գրաւել և հիմնադրական կործանել:

Ղուկաս աղբար կազմակերպուած երիտասարդութիւնը բաժնեց չորս խումբի և հրամայեց յարձակիլ թուրքաց թաղերուն վրայ:

Սոււմբերը իսկոյն շրջապատեցին թուրքաց թաղերը և հրգեհեցին: Հրդեհը հետզհետէ սկսաւ բռնկել ամեն կողմ: Թուրքերը կաշխատէին հանդցնել հրդեհը, բայց իզուր, ան շատ շուտով լափեց թաղերը և տարածուեցաւ մինչև անգամ քաղաքին ծայրերը գտնուած հատ հատ տուներուն մէջ:

Հայերը հրդեհը սկսած էին կառավարական շէնքերէն և Սառնափ-Չառէներու թաղէն:

Հայերը վերջացնելով այդ օրուայ անհրաժեշտ գործողութիւնները, բարձրացան բերդ, ուրիշ քաղաքը գրեթէ չէր երևնար և ծածկուած էր թանձր մութով: Կանգուն շէնքեր միայն մնացած էին եկեղեցւոյն և բերդին թաղերը, մնացեալները՝ մոխիրի կոյտի վերածուած էին:

Բերդ բարձրանալով՝ Ղուկաս աղբար ամենէն առաջ կարգադրեց ընտանիքներուն համար վրաններ պատրաստել: Ամենքն ալ սկսան աշխատանքի. գետինը փորեցին և չորս փայտի ձողեր տեղաւորելով, սաւան մը ձգեցին անոնց չորս ծայրերուն. ամբողջ 7000 հոգին տեղաւորուեցան առանց մէջ:

Ժողովուրդը տեղաւորելէ զատ, կազմուեցաւ մասնախումբ մը, որու պարտականութիւնն էր քաղաքէն բերդ փոխադրուած բոլոր պաշարներուն ցուցակադրութիւնը

պատրաստել, և հսկել անոնց խնայողաբար գործածուելուն:

Ցուցակադրութենէն յայտնի եղաւ, որ քիչ պաշար փոխադրուած էր: Մնաւ ջապէս որոշուեցաւ կրկին իջնել քաղաք, և զէնքի պաշտպանութեան տակ, հոն մնացած և տակաւին ջայրած պաշարն ալ բերդ փոխադրել: Տղամարդիկ և մասնաւորաբար կիներ, մահուան վտանգն աչք առնելով՝ իջան քաղաք և ինչչափ որ կարող էին ուտեստեղէն գտնել, փոխադրեցին բերդը, բայց շատ քիչ բան կարող եղան հաւաքել, որովհետեւ ամեն ինչ այրուած էր:

Կանայք տեսնելով անբաւարար պաշարը, առանց զէնքի պաշտպանութեան և առանց ադամարդկանց օգնութեան՝ իրենք առանձին իջան քաղաք, որպէսզի իրենց ձեռքը անցած ուտեստեղէնը փոխադրեն բերդը:

Ներքին կարգ ու կանոնը վերջացնելէն զատ, կազմուեցաւ զինուորական խորհուրդ մը, հետեւեալ անձնաւորութիւններէ բաղկացեալ, — Ղուկաս աղբար, Վահանիկ Հիւսիսեանց, Հմայեակ Գարագեօղեան, Հմեսակ Մարկոսեան Գրիգոր աղա Պարոն-Վարդեան և Ալէքսան աղա Տաքէսեան:

Զինուորական խորհուրդի որոշումով եօթ ուղղութեան վրայ զիրքեր հաստատուեցան: Առաջին զիրքը (Բերդին դուռ) 24 հոգով տիրեց Տիվրիկեան Յակոբը: Երկրորդ զիրքը (դրան վրայ) 12 հոգիով տիրեց Թիւթիւնճեան Յրանկիւլին խումբը: Երրորդ զիրքը (Քիւրէճի) 12 հոգիով տիրեց Մանուկ Րէիզին խումբը. աջէն, իսկ 16 հոգով Նիկողոս Օզանեանին խումբը՝ ձախէն: Չորրորդ զիրքը (Տէվէ-Ղաբուսի) 12 հոգիով Փէլէկեան թորոսը աջէն, իսկ ձախէն 12 հոգով Կոնդ Աբգար: *) Հինգերորդ զիրքը (Սալլախ կէօլ) երես-վերեան Յարութիւնին խումբը 8 հոգիով: Վեցերորդ զիր-

*) Կոնդի Աբգարը թնդանօթէ սողանուելով անոր տեղը լռենց իր 60 տարեկան հայրը, Նշանը:

քը (Սրա Սառնիճ) Տաշճեան մեծ Գառնիկին խումբը 6 հոգիով, և Կօթներորդ զիրքը (Հիւսիսեաններու տան վրայ) ալէն Մարկոսեան Նիկողոս 14 հոգիով, իսկ ձախէն՝ վեցիկեան մկրաիշ 14 հոգիով:

Իրեքերը բաժնելէն և ամբաստնելէն վերջը, բերդին մէջ մնաց զինուած ուժ մը 150 հոգիէ բաղկացեալ, որ հերթով փոխարինելու էր յոգնածներուն, վիրաւորներուն և սպանուածներուն: Անոնցմէ երեք խումբ ալ նշանակուեցան կարգ ու կանոն պահելու համար:

Հիւանդներն ու վիրաւորները խնամելու գործը յանձնուած էր կիներուն, որոնք վրաններուն տակ պիտի պատրաստէին և հոգ տանէին անոնց:

Բերդին մէջ կային նաև կանոնաւոր զեղատուն և զեղօրայք պատրաստողներ: Կային երկու բժիշկ, մէկը Սերաստիոյ զինուորական բժիշկը, իսկ միւսը՝ բժիշկ Միրիճան հարմիրեան: Ստոնք ամենքն ալ լծուած էին գործի:

Կուրք արդէն սկսուած էր: Թուրքերը բերդին չորս կողմը զիրքեր բռնած՝ անընդհատ հրացաններ կարճակէին, որոնց կը պատասխանէին հայերը իրենց զիրքերէն:

Հայերու ունեցած զէնքի քանակութիւններ՝ 400 է տելի հրացան, 350 հատ Ռումը և 40 հատ մազէր ատրճանակ, ասկէ զատ՝ ունէին նաև մեծ քանակութեամբ փամփուշտի պաշար:

Այդ օրը հայերը զբաւեցին Ծեպեռ զիւղէն 400 հատ ոչխար, որ կը պատկանէր Թուրքերուն: Իրենք ալ ունէին 50 կով, 20—25 ձի ու շորի, որոնք ամենքն ալ տեղաւորեցին բերդին մէջ:

Ժողովուրդին քով գտնուած բոլոր ուստեստեղէնները հաւաքուելով, ամբարուեցաւ ընդհանուր պահեստներուն մէջ երեք կէտի վրայ: Այս պահեստներու վերահսկիչի պաշտօնը յանձնուեցաւ Դուլէի ամբարինը՝ Մուխթար

Մանուկ աղային և Դուկասեան Հաճի Գասպարին, Կորեկի ամբարինը Պարոն-Վարդեան Գրիգոր աղային և Իսրայէլ Օզանեանին, իսկ Զնդանի ամբարինը՝ Տաշճեան Գարեգինին և Պուզնագեան Յակոբ աղային, որոնց տրուեցաւ նաև օգնականներ:

Պահեստները կարգի դնելէն վերջ, ժողովուրդին բաժնուեցաւ տոմսեր, որոնցմով ամեն մէկ ընտանիք՝ օրը օրին՝ պիտի ստանար ուտելիք և վառելիք:

Իւրաքանչիւր օր 12 մեծ կաթսայ կերակուր կեփուէր, բերդին մէջ գտնուող բոլոր մարդկանց համար, որու կարգադրութիւնը յանձնուած էր Հախ-Ալմազ Համբարձումին, իր ընկերներով: Իսկ կերակուր եփելու գործը յանձնուեցաւ Ղասապ Երեմեային, իր ընկերներով: Բացի այդ, հաց եփելու համար փուռ շինուեցաւ, և քանի մը օր եփելէն վերջ, երբ տեսան թէ փայտի պաշարը հատնելու մօտ է, սկսան աշուհեռի հացը եփել սաճերու վրայ:

Ուստեստեղէնի և ուրիշ մթերքներու պահեստներէն զատ՝ հաստատուեցաւ նաև երկու տեղ ռազմամթերքի պահեստներ. մէկը Գլխի-վար Սառնիճին մէջ, իսկ միւսը՝ Զնտանին: Ատոնց վրայ կառավարիչներ կարգուեցան Վա-հանիկ Հիւսիսեան, Հմայեակ և Լևոն Գարակեօղեաններ, Հմայեակ Մարկոսեան, Ալէքսան Տաքէսեան և Սերոբ Ղաւրապէտեան: Այս վերջինը ուսմբ պատրաստող էր և պահեստին մէջ եղած ուսմբերու մեծ մասը գրեթէ ինքն էր պատրաստած, իսկ միւսները մնացած էին 1906 թուականէն:

Բերդին մէջ ամեն ինչ կարգի դրուած էր: Պաշարուածները այժմ կը մտածէին պաշտպանուելու մասին:

Եթէ անոնց համար մտահոգութեան լուրջ պարագայ մը կար, այն ալ պաշարին պակասութիւնն էր, թէև քաղաքին մէջ դեռ մնացած էր, ու երբեմն երբեմն գաղտա-

գողի կիներ և դպրոցական տղաքներ կիշնէին քաղաք և ձեռքերնին ինկած բանը կը բարձրացնէին բերդը: Սակայն ատիկա բաւական չէր պաշարուողներուն համար, որոնք մի գիտէ, դեռ որչափ ժամանակ ստիպուած պիտի ըլլային մնալ հող:

Այդ օրը, երեկոյեան, հայերը իրենց դիրքերէն սկսած հեռադիտակով քննել թշնամուն դիրքերն ու շարժումները և տեսան, որ քաղաքն ամբողջովին թուրքաց կանոնաւոր զինուորներով շրջապատուած է: Այդ զօրքերը դեռ նոր էին եկած:

Յունիսի չորսին առանձին գործողութիւններ տեղի չունեցան. այդ օր խաղաղ անցաւ: Թուրքերը ամեն կողմէ կը շրջապատէին բերդը, իսկ հայերը արհամարհելով անոնց գործողութիւնները, կը մտածէին իրենց վիճակի մասին: Այդ օր, քաղաքի 200-ի չափ հայ աշակերտութիւնը, որ բերդին մէջն էր, իր երգերով ոգի և ուժ կը ներշնչէր ռազմիկներուն:

Հայերը ամեն գործ կարգի դրած՝ կսպասէին գնդիբ դէպքերուն:

ՅՈՒՆԻՍԻ 5

Այսօր վաղ առաւօտեան, կին մը ձեռմակ դրօշակ մը ձեռքը բռնած՝ դէպի բերդը կը բարձրանար: Անիկա հայ կին մըն էր, թուրքերուն կողմէ պատգամաւոր զրկուած: Ան մօտեցաւ բերդին դրանը և ձեռքին մէջ գտնուած պաշտօնական թուղթը յանձնեց այնտեղ պաշտպանող խումբի պետին, որ զայն ներկայացուց Ղուկաս աղբօր:

Թուղթը Սերաստիոյ Վալիին կողմէ զրկուած էր, որ այդ ժամանակ կը դեկավարէր Շապին-Գարահիսարի թուրք

զինուորները (տեղւոյն Միւթէսարըֆը թուրքերու ձեռքով սպաննուած էր, հայերէն կաշառք ստանալու մեղադրանքով): Վալին այդ թղթով հայերուն կառաջարկէր խաղաղ կերպով հաշտուիլ և վերջ դնել ստեղծուած կացութեան: Ան կը խոստանար, անոնց հնազանդութեան պարագային, ոչ մէկ հայու ձեռք չի դպցնել և զանոնք տեղափոխել ուրիշ տեղ մը, ուր որ իրենք կը փափաքին: Կը համաձայնէր անոնց բնակավայր ընտրել և տրամադիր ընել Սերաստիոյ կամ Կերաստիի շրջանը: Ամենէն վերջ կառաջարկէր յանձնել զէնքերը կառավարութեան և հպատակութիւն յայանել անոր, հակառակ պարագային, այս առաջարկները մերժուելու միջոցին, սպաննացած էր՝ թնդանօթի բռնել և ամենքն ալ ոչնչացնել:

Հայերը լաւ գիտնալով անոնց խօսքերուն արժէքն ու անոնց տակ թաղնուած իմաստը, մեղմ կերպով գրեցին, որ իրենք հաւատ չեն կրնար ընծայել տաճիկ կառավարութեան խօսքերուն, որովհետեւ երկար տարիներու նմանօրինակ փորձերը այլևս իրենց սովորեցուցած էին, որպէսզի չի խաբուին անոնց խօսքերէն և խոստումներէն, ինչ տեսակ պաշտօնեաներու կողմէ ալ գալու ըլլան անոնք: Վալին որչափ ալ որ քաղցր և համոզիչ խօսքերով դիմելու ըլլայ, հայերը չեն խաբուիր այլևս: Անոնք իրենց բաղդը յանձնած են իրենց բազուկներուն, իրենց սեփական ուժին: Իսկ թնթանօթներով ուժեղացնելու և բոլոր հայերը ոչնչացնելու սպաննալիքներէ վախցող չեն և գիտեն հեռուաբար պաշտպանել ինքզինքնին:

Այս իմաստով գրութիւն մը տալով՝ պատգամաւոր կինը ձամբեցին ու իրենք սկսան դիրքերը ամրացնել աւելի խնամքով և ուշադրութեամբ:

Բաւական ժամանակ վերջ, թուրքերու դիրքերուն մէջ նկատուեցան շարժումներ. անոնք երեք շղթայով բերդը ստորոտէն պաշարեցին: Վերջէն նկատուեցաւ, որ

անոնք Սերաստիայէն և Երզնկայէն թնդանօթներ բերած էին, որոնք կամրացնէին իրենց դիրքերուն գլուխը, հայերուն գէղքերը ուժակոծելու համար:

Թնդանօթներու երկուսը բաւական խոր և ցնցող աղբեցութիւն գործեց հայերու տրամադրութեան վրայ: Անոնք թնդանօթի դէմ է, որ պիտի կռուէին:

ՅՈՒՆԻՍԻ 6

Այդ օրը երկինքը պատած էր մռայլ ամպերով՝ տխուր նախազգացում մը արթնցնելով պաշարուածներու մտքին մէջ: Պէտք էր փարատել այդ տխուր տրամադրութիւնը. ու անա խումբ մը զպրօցական աշակերտներ կանոնաւոր քայլերգով և ազգային ոգևորիչ երգերով՝ սկսան պտտիլ բերդին մէջ: Անոնք հետզհետէ ստուարացան նորերու մասնակցութեամբ և ժամ մը չանցած՝ խնամքը հասաւ 100 է աւելի՝ ղեկավարութեամբ իրենց ուսուցչին:

Երպեցիկ խումբը երբ Անդրանիկի երգը կերգէր, կարծես ամբողջ բերդը ոգևորութեան և ուրախութեան մէջ ընկղմուած էր: Բոլոր դիրքերէն խումբերը զօռացին. «Կեցցէ Անդրանիկը», «Կեցցէ Շապին-Գարահիսարի փառքը», և այդ ուրախ բացականչութիւններուն հետ՝ սկսան հրացաններն արձակել թշնամուն դիրքերուն վրայ:

Աշակերտներուն երգի ձայները հասած էին թուրքերուն, որոնք զազանի նման կատղած էին այդ երգերու աղբեցութենէն:

Շատ չանցած՝ թուրքաց Ղայա-Պաշի ըստած դիրքէն թնդանօթը որոտաց: Անոր հետևեցան Աներդիի ուղղութեան վրայ եղած թնդանօթները: Անոնք սկսան կանոնաւոր կերպով ուժակոծել բերդը:

Թնդանօթներու կատաղի որոտները առաջին անգամ երկիւղ պատճառեցին և պահ մը անաբեկեցին հայերը, սակայն ուէ վրաս չի պատճառելով՝ հայերը հանգստացան և սպասեցին յետագայ դէպքերուն:

Թշնամին այդ օրը ժամանակ առ ժամանակ սկսաւ թնդանօթներով ուժակոծել հայոց դիրքերը, Աներդիի և Ղայապաշիի կողմէն, սակայն ուէ արդիւնքի մը չի հասնելով՝ լսեց:

Անոնք փորձեցին Գիրէճլիի կողմէն ուժակոծելով՝ մտնել բերդը. միաժամանակ քաղաքին ամեն կողմերէն սկսան կրակ բանալ:

Հայերը պաղարիւն կերպով իրենց դիրքերը կը պաշտպանէին: Ղուկաս աղբար դիրքէ դիրք կը փազէր և խումբերուն հրամաններ կ'արձակէր: Անոնց հրացաններուն գնդակները անադին աւերումներ կը գործէին թուրքերուն մէջ:

Թուրքերը երբ Գիրէճլիի կողմէն գրոհ կուտային բերդին վրայ, Օղանեան Նիկողոսի ձգած պոմպաներէն 8—10 հոգի սպաննուած թողով՝ փախան:

ՅՈՒՆԻՍ 7

Հայերուն գնդակները մեծ աւեր կը գործէին թշնամուն շարքերուն մէջ: Անոնց դիրքերուն շուրջը փռուած էին սպաննուածներ և վիրաւորուածներ, մինչ հայերը դիրքերուն վրայ դեռ ոչ մի զոհ տուած չէին:

Թշնամին, որ պահ մը կարծած էր թէ, այդ բերդին սէզ կատարին վրայ ապաստանած հայ ժողովուրդի դիմադրական կորովը աստ հեշտութեամբ պիտի կրնայ խրոտակել և բերդը զրաւել մէկ օրուան մէջ ուժգին գրոհով մը, սակայն այդ օր ան տեսաւ, թէ այդտեղ ապաստա-

նաժ բռնակալութեան հարուածներուն ծանրութենէն կորաքամակ հայ ժողովուրդը՝ ինչպիսի դառն կատաղութեամբ և քնչպիսի անձնագոհութեամբ կը պաշտպանէր ինքզինքը: Անարգ բռնակալութեան դէմ, հոյակապ ըմբոստացումն էր այդ ափ մը քաջերու կողմէ, որոնք սրբազան և մաքրագործող վրէժխնդրութեան զրահովը զինուած՝ վրձնած էին այլևս չի համակերպիլ թշնամիին վատթար լուծին ու կռուիլ մինչև վերջին շունչը, կանոնաւոր զինուորներու և թնդանօթներու դէմ:

Թուրքերը, գործնական փորձերով ըմբռնեցին, որ հեշտ բան չէր ժողովրդի մը արդար զայրոյթը զսպել, որ հաւաքական կամքի սքանչելի տրտայայտութեամբ դուրս թռած էր ան, այդ ազատ բերդին վրայ, ուստի մտածեցին կրկին խաբելու քաղաքականութեան դիմել, այդ պատճառով կին պատգամաւորը երկրորդ անգամ, ճերմակ դրօշակով զրկեցին հայերուն մօտ: Թուրքերը, նորէն այդ կնոջ բերնով գործը խաղաղ կերպով վերջացնելու առաջարկութիւն կրնէին, կրկնելով իրենց նախորդ պահանջները: Ղուկաս աղբար, այս անգամ նոյնիսկ պատասխան չի տուաւ, այլ սպաննալիքներով ճամբու գրաւ զայն:

Թուրքերը՝ իրենց երկրորդ առաջարկը այդպէս արհամարհոտ մերժումի հանդիպելուն համար կատաղած՝ ամէն կողմէ սկսան անընդհատ ուժակոծել հայերուն դիրքերը, նոյն ատեն ուռւմբերու միջոցով փորձեցին քակել պարիսպները, յարձակման գործը դիւրացնելու համար:

Այդ օրը, մինչև երեկոյ, թշնամին անխնայօրէն և կատաղի կերպով կը ուժակոծէր բերդը, իսկ հայերը կը պատասխանէին հրացաններով և ուռւմբերով:

Թշնամուն թնդանօթի հարուածները սկսած էր մէկ մէկ գոհեր խլել հայերէն, առաջին օրը փոքրիկ աղաքներ

զոհ գնացին, որոնք, հետաքրքիր չարածիկներ, իրենց ծնողքներու հսկողութենէն խոյս տալով՝ կերթային բարձրանալ բերդին պատերուն վրայ, ուրկէ կը դիտէին թըշնամին և անոր մահացու որոտացող գործիքները:

Հայերու սպաննուածները իսկոյն կը թողուէին, որուն համար տրամադրուած էին եօթը քահանայ և տասներկու ժամկոշ, իսկ վիրաւորները կը յանձնուէին ծնողքներու խնամքին, բժիշկներու և դեղագործներու հսկողութեան տակ:

Ամէն առաւօտ և երեկոյ քահանաները, երկիւղած բարեպաշտութեամբ եկեղեցական արարողութիւններ կընէին Աղին ամբարը ըստւած տեղը, որ վերածուած էր եկեղեցիի:

ՅՈՒՆԻՍ 8—9

Չիմոռնանք յիշելու, որ հայերը իրենց ամբողջ կարգադրութիւններուն հետ մէկտեղ, չէին մոռցած նաև այն լուր տալու սիւթէմը, զոր կը գործադրէին քաղաքին մէջ: Այստեղ ևս հայ կիները օղակ մը կազմելով, դիրքէ դիրք և խումբէ խումբ, իրենց պայմանական նշաններով իմաց կուտային թշնամուն մէջ կատարուած շարժումները:

Այս երկու օրը անընդհատ, երկուստեք հրացանաձգութիւն էր: Թշնամին գերագոյն ճիգեր կը թափէր առաջ գալու, սակայն անոր ջանքերը ի դերն կենդէին հայերու արձակած ուռւմբերու շնորհիւ:

Հայ կիներու պաշտօնը աւելի պատասխանատու էր և դժուարութիւններու հետ կապուած: Ուռւմբի հարցը, որ ամենակարևոր խնդիրներէն մէկն էր, ամբողջովին ծանրացած էր անոնց վրայ, որոնք կեանքերնին միշտ վտանգի ենթարկելով՝ երբեմն զիշերները, աննկատելի

կերպով կիջնէին քաղաք և տակաւին տեղ-տեղ անմիտս մնացած ուտեստեղէններ հաւաքելով կը փոխադրէին բերդը: Այսպէս, կիները նոյնիսկ մէկ-երկու զոհեր սալով, քանի մը անգամ իջան քաղաք, մինչև սր այնտեղ մնացած բոլոր պաշարը փոխադրեցին բերդ:

ՅՈՒՆԻՍ 10

Կէս գիշերը հազիւ անցած է: Հրացանաձգութեան ձայները դադրած են և բերդին մէջն ու շուրջը կը տիրէ շարաշուք լռութիւն: Հայերը արթուն են ու կը մտածեն միւս օրուայ դէպքերու մասին: Երիտասարդները մէկ սիրտ և մէկ հոգի եղած՝ անհանգիստ են կարծես այդ կարճատև դատարէն և կռուի վառ տենչանք մը կը սողոսկի իրենց սրտին մէջ ու շուտափոյթ, անհամբեր կսպասեն մութը փարատելուն, երբ արշալոյսը և յետոյ վառ արևը պիտի զան կրկին սքօղուած լռութիւնը վանելու և պայքարի հրաւիրելու մոլեգնած մարդկանց, պայքար, սոսկալի պայքար, որուն մէջ ժողովուրդներն ու ազգեր յարատևելու բնազդէն մտրակուած՝ մէկգմէկ պիտի ոչնչացնեն, տիրելու, յաղթանակելու հաւատքով և կամ իրենց գոյութիւնը պահպանելու մտահոգութեամբ:

Այդ գիշերուայ խաղաղ պահին, երբ բնութիւնն ալ իր հանգիստը կառնէ, բերդին մէջ, քահանաներն ու խումբ մը երգեցիկ աշակերտներ «Աղին ամբար» ին մօտ հսկում կը կատարեն և հայուն դարաւոր Աստուածուն կաղերսեն բազկատարած, որպէսզի Անիկա իրենց սուրը կտրուկ ընէ և այս կռիւը յաջողութեամբ վերջացնէ: Կիներ, ծերեր և տղաքներ եկած շարուած են ատոնց շուրջը և իրենք ալ իրենց կարգին խաղօթեն, կերկրպագեն և Աստուծոյ ողորմութիւնը կը հայցեն, մինչ անդին, անպէհեր ռազմիկ-

ներ, անքուն և անթարթ, հրացանները գրկած՝ կսպասեն դիրքերուն մէջ:

Ահա վարդապոյն արշալոյսը սկսաւ բացուիլ և իր աղօտ լոյսը սփռել չորս դին. քահանաներն ու հաւաքուած բազմութիւնը կանաչ գետնի վրայ ծունգ չոքած և ձեռներն երկինք բարձրացուցած՝ խորհրդաւոր լռութեան ընդմէջէն հեզիկ և մեղմ ձայնով սկսան երգել:

«Արի Աստուած հարցն մերոց

Որ ապաւենն ես նեղելոց,

Հաս օգնութիւն ծառայից քոց,

Լեր օգնական ազգիս հայոց»:

Մարտական ոգիին հետ կրօնական այս երկիւղած պաշտամունքը հին դարերու հայկական պատերազմներն կը յիշեցնէր, երբ գոռ պայքարին մէջ զօրականին կողքին կերևնար հայ հոգևորականը իր խրախուսիչ և կենդանի խօսքերով, երբ պայքարի գործիքներուն հետ պէտք էր նաև զօրացնել հոգեկան տրամադրութիւնը:

Վերջացաւ հսկումը, ամենքն ալ ցրուեցան իրենց առօրեայ գործին և պարտականութեան գլուխը, միայն քահանայ մը, դեռ ծունգ չոքած՝ և հայեացքը սեւեռած դիմացի քարին վրայ դրուած կրօնական պատկերին, իր հիմացի քարին վրայ դրուած կրօնական պատկերին, իր սրտի խորերէն ողբազին հառաչներ կարճակէր Աստուծոյ, մերթ բարկաճայթ, որպէս առիւծ և մերթ ողբազին և հեղահամբոյժ՝ որպէս անմեղ գառնուկ: Անոր խօսքերուն մէջ մերթ կրակէ բառեր կային նետուած անողորմ Աստուծոյ ճակատին, Աստուծոյ՝ որ իր շանթերը կը տեղար դա-
րերէ ի վե թշուառ հայ ժողովուրդի գլխին, միշտ աւեր և արհաւիրք սփռելով հայոց աշխարհին վրայ և մերթ աղերսազին մեղմ խօսքեր՝ նոյն Աստուծուն, որպէսզի իր հաւատարիմ ժողովուրդը չի լքէ, ներէ անոր մեղքերուն, զթայ, և պաշտպանէ մարդ դազաններէն:

Լոյսը բացուած էր արդէն և արևը իր ոսկի ճառա-

գոյթները ցանաժ՝ բերդին վրայ, տակաւին քահանան բաղ-
կատարած՝ աչքերը սեւեռած պատկերին՝ կաղօթէր ու
կաղօթէր...

ՅՈՒՆԻՍ 11—16

Ճակատագրական օրեր էին հայերուն համար, սար-
սափելի և քստմեքի անակնկալներով լեցուն։ Խաղաղ օ-
րերուն մէջ այդպիսի դժբաղդ կացութիւն մը երևակա-
յելն իսկ հոգեկան ցնցում պիտի յառաջ բերէր, սակայն
այդ օրերուն, անհամեմատ աւելի բազմաթիւ թշնամիներ-
բով պաշարուած, անոնց թնդանօթներուն զէմ, ոչ մի
յուսահատական երևոյթ և ոչ մէկ հոգեկան թուլութեան
նշոյլ մը անգամ ցոյց չի տուին անոնք, այլ ընդհակա-
ռակը, կարծես վարժուեցան կռուին, թնդանօթներու
տնեղ որոտին և գնդակներու հարուածին։ Անոնք կռուե-
նային յաճախ սպաննուածներ և վիրաւորուածներ, սա-
կայն այդ պարագան երբէք չէր ազդեր անոնց բարձր
տրամադրութեան վրայ, որ դարձնուած էր ինքնապաշա-
տանութեան ընազդով ու վառ հայրենասիրութեամբ։
Հեռանկարը դարհուրելի էր. ափ մը պաշարուածներ՝ մոլեգ-
նած ամբոյսին և կանոնաւոր զօրքերու կողմէ. փրկու-
թեան ոչ մի յոյս երևակայել չէր կարելի, երբ անոնց
փամփուշտներն ոչ պաշարը սպառէին և անոնք մնային
կառգած թշնամուն ձեռքը, սակայն հայերու միտքը չէր
պաշարուած այդպիսի յոռետես զաղափարներով, անոնք
օրը կապրէին ինքնամոռաց ուրախութեան մէջ՝ գինովցած
տեսակ մը անդիմադրելի եռանդով, տեսակ մը քաղցր
ինքնախաբէութեամբ, տեսակ մը դերմարդկային հաւատ-
քով։ Ի՞նչ էր այդ խումբ մը պաշարուողներու ուժը թշնա-
միին զէմ, ոչինչ, բայց անոնք ուժ մըն էին հսկայ, աննուաճ,

տիեզերքին զէմ, բնութեան զէմ, Աստուծոյ զէմ։ Այդ
ուժը կեանքը տրամադրող քաջերու ուժն էր, անձնու-
րաց հայրենասէրներու ուժը, որուն առջև կը սարսփ-
տիեզերքն իսկ։ Ի՞նչ ներդաշնակ և անուշ ձայն է այն,
որ կը հնչէ բերդին մէջէն և կը ծաւալի, կը տարածուի
հեռուն և կապարի պէս կերթայ միսուիլ անարգ թշնա-
մուն սրտին մէջ։ Հայ աշակերտներու, մարդկային հրեշ-
տակներու մեղեդին է այդ, անմեռ և անմահ հայրենա-
սիրութեան շողովը շաղախուած, իրենց հայրենիքին և
կարիճ հերոսներուն փառքը գովերգող աղաղակն է այն,
որ կը թնդայ Շապին-Գարահիսարի լեռներուն, ձորերուն
և դաշտերուն վրայ, Աստուածային հրաշք մը ստեղծելով
բերդին մէջ ապաստանած ժողովուրդին, մասնաւորապէս
կռուող երիտասարդներուն սրտին մէջ։ Այդպէս կերգէին
անոնք 300 հոգիի ընկերակցութեամբ միշտ բարձրացնե-
լով ժողովուրդին տրամադրութիւնն ու կռուելու ընդու-
նակութիւնը։ Թշնամին ալ աւելի կը կատղէր, կը փրփրէր
երգերու ձայնէն և իր թնդանօթներն ու հրացանները
կուղղէր այդ ձայնին կողմը։ Գնդակները իրենց աւերը
կը գործէին անոնց շարքին մէջ՝ իլիւլով անոնցմէ անմեղ
զոհեր, սակայն միւսներ աւելի յամառօրէն և եռանդաւոր
կը շարունակէին իրենց երգերը, մէջ ընդմէջ գոչելով,
«կեցցէ Հայաստան, կեցցէ հայութիւն, կեցցէ ազաժու-
թիւն»։

Այդ տխրանուշ երգերն ու հայրենասիրական բա-
ցազանչութիւնները՝ թռած հայ մանուկներու անմեղ սըր-
տերէն, անպատմելի ուրախ և զուարթ տրամադրութիւն
մը ստեղծած էր բերդին մէջ և անոնց կը ներշնչէր ան-
խորտակելի հաւատք մը, տոկունութեան սրանչելի ոգի
մը և տենչանք մը՝ նորանոր սխրագործութեանց և յաղ-
թանակի։

Յունիսի 15-ին կին պատգամաւորը երբորդ անգամ

ըլլալով զրկուեցաւ հայերուն մօտ: Ան թուրքերուն կողմէ մեծամեծ խոստումներ և գեղեցիկ առաջարկներ բերած էր, որ պիտի շնորհուէր հայերուն եթէ խոհեմաբար անձնատուր ըլլային, իսկ միւս կողմէ շատ մը սպառնալիքներ՝ իրենց առաջարկները մերժուելու պարագային:

Նախքան պատգամաւոր կնոջ պատասխան տալը, Ղուկաս աղբար հարցուց անոր, թէ արդեօք թուրքերը ինչ կը խօսին հայերու մասին:

Կինը պատասխանեց, որ թուրքերը կը կարծեն թէ հայերը տակաւին վեց ամիսէն աւելի կրնան դիմանալ, երբ այգբան ժամանակի ընթացքին ուսաները կարող են պալ անոնց օգնութեան, հետեւաբար եթէ չընդունին իրենց առաջարկները վճռած են ընդհանուր յարձակումի դիմել և այդպիսով վճռական հարուած տալ և վերջացնել ամեն բան:

Ղուկաս աղբար լաւ մը լսելէն վերջ կնոջ պատմածները, պատուիրեց անոր, որ իր խօսքերը մէկիկ մէկիկ պատմէ Վալիին և ըսէ անոր որ, եթէ իրենց աւագակ և կեղծ Մուհամմէտն ալ գալու ըլլայ, հայերը այլևս հաւատք չեն ընծայեր իրենց խոստումներուն, և այլևս չեն ուզեր ապրիլ խաբեբայ և նենգամիտ թուրքերուն հետ: Վալիին կողմէ արդէն չափազանց մեծ լըքութիւն և ցինիկութիւն է երեք անգամ մեզ մօտ պատգամաւոր զրկել, սուտ խոստումներ և առաջարկներ ընել, որպէսզի այդպէսով մեր աչքերը շրջնէ և մեզ խաբելէն վերջ իր թակարդը ձգէ և ուզածին պէս ջնջէ մեզ. չէ, այլևս մենք խաբուելու տրամադիր չենք և ուխտած ենք կռուիլ և անողոք ըլլալ իրենց հանդէպ:

Ղուկաս աղբար կարծելով թէ պատգամաւոր կինը իր ըսածները չի հաղորդեր Վալիին, իր մօտ կանչեց փաստաբան Խոսրով Էֆէնտին և պատուիրեց, որ իր ըսած բոլոր խօսքերը թուրքի մը վրայ գրէ իսկութեամբ

և յանձնէ պատգամաւոր կնոջ, որպէսզի տանի, յանձնէ Վալիին:

Խոսրով Էֆ. նամակը գրելէն վերջ, Ղուկաս աղբար բարձրաձայն կարգալ տուաւ անոր և երբ տեսաւ թէ հարադատօրէն գրուած է, յանձնեց կնոջ և ճամբու դրաւ զայն:

Վերջին օրերը, հայերը սկսան նեղուիլ ջրի պակասութիւնէն. ջուրը կստանային Գլխի-վար Սառնիճէն, սակայն սկսաւ հատնիլ: Այնտեղէն, որ ջուր պիտի վերցնէին, կը նայէր թուրքերու դիրքին, և անոնց կողմէ նկատելի էր: Կիները այնտեղէն սկսան ջուր բերելու երթալ, սակայն տակաւին ջրին չի հասած՝ կսպաննուէին թուրքերու գնդակներէն: Կիները երբէք չի յուսահատեցան այդ գնդակներէն: Կիները երբէք չի յուսահատեցան այդ գնդակներէն, և թիթեղեայ ամանները մէջքերուն կապած՝ անվախ, համարձակ կը դիմէին գէպի ջուրը, ոմանք կսպաննուէին, իսկ քնացածները ջուրը լեցնելով՝ իրենց քոյրերու դիակներուն վրայէն կանցնէին և ջուր կը հասցնէին կռուողներուն:

ՅՈՒՆԻՍ 17

Այսօր Արա-Սառնիճի խումբը ստատիկ ծարաւէն և արևի այրող տապէն նեղուելով՝ դիրքին ուղղութեամբ առաջ կերթայ ջուր գտնելու և զովանալու համար: Թշնամին, հեռուէն միշտ խորագնին կը հսկէր հայոց դիրքերուն մէջ կատարուող բոլոր շարժումներուն. այս անգամ անոնք կը նշմարեն այդ դիրքը ձգելին, ուստի յարմար ժամանակը համարելով 200 զինուորներով կը յարձակին և դիրքին մէջ եղող քանի մը հայերը

սպաննելով կը գրաւեն զայն: Միայն երկու վիրաւոր հայեր, Թաշճեան մեծ Գառնիկ և Օտապաշեան Սուրէն, կերպով մը կը յաջողին փախչիլ և իրենք զիրենք ձգել Հայոց երկրորդ զիրքին մէջ, ուր բացատրելով իրերի իսկական դրութիւնը, օգնութիւն կաղաղակեն:

Հայերը պահ մը կը շփոթուին և կսկսի խառնաշփոթութիւն մը, սակայն շուտով կը հանդարտին և կը պատրաստուին կանոնաւոր յարձակման, ետ խելու համար թուրքերուն գրաւած զիրքը, բայց թուրքերն աւելի յաջող կերպով յառաջ անցած և գրաւած էին նոյն իսկ Միջնաբերդը:

Իրութիւնը կրիթիքական էր: Այդ զիրքին գրաւումը սոսկալի հարուած մըն էր հայերուն համար, ուստի անհրաժեշտ էր ամեն կարելի միջոց գործադրել, հաւաքել բոլոր ուժերը և աշխատիլ կրկին յետ խել այդ զիրքը թշնամուն ձեռքէն: Ուստի աղամարդիկ և նոյն իսկ կանայք, կարծես արժանապատուութեան և վեհանձնութեան զգացումներէ թելադրուած՝ առիւծի պէս կը պատրաստուին յարձակման, հրացաններով և ումբերով զինուած: Կսկսի կատաղի կռիւ մը, որ կը տևէ երկու ժամ, որու ընթացքին զրեթէ բոլոր թուրքերը կը կոտարուին և մնացածները կը հետապնդուին հայերու կողմէ: Յուսահատ կատաղութիւնը այնպիսի զերբնական ուժ մըն է, որ կը խորաակէ, կարհամարէ անհունապէս աւելի մեծ ուժեր: Այդ կատաղութիւնը արգարութեան կիրքն էր մութ ուժերուն դէմ, որոնք թէպէտև հսկայ, սակայն անկարող էին զիմադրելու ճշմարտութեան և բարութեան ուժով զինուած փոքրաթիւ խումբին: Հայերը, ումբերով զինուած, բոլոր զիրքերէն կը խոյանան Մրա-Սառնիճի գրաւուած զիրքին վրայ ու երբ թուրքերը կը պատրաստուէին ամրանալ պատրաստուած խրամատներու մէջ, հայերը կը մօտենան ումբերով և ապա զիրկընդխառն սաւինամար-

տով դուրս կը վաճառեն զանոնք, գրաւելով զէնքեր և ռազմամթերք:

Կռիւը կը զաղրի: Հայերը կրկին ձեռք կը ձգեն իրենց զիրքը և կամրանան հոն: Դուկաս աղբար թուրք զերինքը կը յանձնէ խումբ մը երիտասարդներու հսկողութեան ու ինք կերթայ զիտելու համար գրաւուած զիրքը: Մինչև որ Դուկաս աղբար կը վերադառնայ, երիտասարդները իրենց արդար վրէժինդրութեան յագուրդ տեսլու համար սրախողխող կընեն թուրք զերինքը, որուն համար Դուկաս աղբար սաստիկ կը բարկանայ տղայոց:

Այդ օրը հայերը բաւական ուրախացան, իրենց զէնքերուն վրայ աւելացած էր նաև թուրքէրէն գրաւուած բաւականաչափ զէնք, որով իրենց ուժը ալ աւելի զօրացած էր: Կիները, հայ վիրաւորները իրենց ձեռներուն վրայ առած կը փոխադրէին վրաներուն տակ:

Այդ օրուայ կռուին մէջ զոհուած էին Հմայեակ Գարակէօղեան, Ռուբէն և Գրիգոր Պարօն-Վարդեան Երուանդ Վեցիկեան, Յարութիւն Գալուստեան, Շահնազար Թէվէքէլեան, Հրանդ Թիւթիւնճեան և ուրիշներ, ընդամենը քսան հոգի, որոնք իրենց հետ տարին տասնեակներով թիւրք ասկեսարներ:

Այդ օրուայ վիրաւորներուն մէջ կը գտնուէր նաև Գրիգոր Հիւսեանը, որ վիրաւորուած էր գլխէն, թեէն և կոնակէն:

ՅՈՒՆԻՍ 18

Թշնամին իր կրած երեկուայ անյաջողութիւններու դառն ազդեցութեան տակ կատաղած էր, այդ պատճառով, այսօր, առաւօտէն սկսեալ անընդհատ կարկուտի պէս կրակ կը տեղար հայերուն վրայ, որոնց հայ երիտասարդները

կը պատասխանէին իրենց հրացաններով, իսկ փոքրիկ քաջերը՝ իրենց աշխոյժ և ոգեորիչ երգերով և կեցցէ Հայաստան ու ազատութիւն բացականչութիւններով:

Թշնամին սաստիկ կատաղած էր, օրեկան 1000 — էն 1500 թնդանօթի ուսմբեր կը ձգէր, որոնք կերթային ծեծել բերդին ապառաժները, հազիւ 10-20 հատ իյնալով բերդէն ներս, սակայն հայերը ոչ մէկ նշանակութիւն չէին տար այդ հարուածներուն և երբէք յուսահատութեան նշաններ ցոյց չէին տար, բայց տակաւ կսկսէր սպառիլ հացի պաշարը, ատոր հետ մէկտեղ ջուր ալ չիկար: Մի-միայն այդ պարագան էր, որ մտածել կուտար հայերուն դժբաղդ հեռանկարը:

ՅՈՒՆԻՍ 19 — 23

Օրերը արագ կերպով կը սահէին, սակայն հայերը անվատ՝ քաղցին, ծարաւին և անքնութեան տոկալով, կը շարունակէին կռիւը. կարծես վարժուած էին այդ անտա-նելի վիճակին: Իրենց հաւատքը աւելի կը զօրանար, երբ Ղուկաս աղբար յոյս կը ներշնչէր անոնց ըսելով՝ Թէ ժամէ ժամ կսպասուի Ռուսական քաջարի և ազատարար բանակին մուտքը Շապին-Գարահիսար. սակայն ժամերն ու օրերը իրարու ետեւ կը սահէին, բայց Ռուսական զինուորներն չի կային ու չիկային:

Թշնամին ըստ երևոյթին՝ յոյսը կտրած էր կոռով բերդը գրաւելու և հայերը ջնջելու ծրագրի մասին, ուստի առայժմ կը բաւականանար միմիայն պաշարուած պահել բերդը, մինչև որ նոր օգնական ուժեր հասնին ուրիշ վայրերէ:

Հայերու զրութիւնը օրըստօրէ կը վատթարանար: Արտաքին թշնամին երբէք սարսափ չէր ազդեր իրենց և

կարող էին դեռ շատ երկար ժամանակ դիմադրել, սա-կայն ափսոս, իսկական թշնամին քաղցն էր, որ կսպառ-նար խորտակել այդ կոյրովի քաջերը և այդչափ թանկա-դին և գերմարդկային զոհերէ և ճիգերէ վերջ, ձգել անարգ թուրքին ճիւղաններուն մէջ: Արդէն քանի մը օրէ ի վեր ժողովուրդը կստանար շատ անբաւարար սնունդ և ահա մէկ երկու օր ևս՝ ուտելիքը բոլորովին կը վերջանայ...: Ինչ սոսկալի դրութիւն: Բերդը կը նմանէր արեւոծեալ ծովու մը մէջ ինկած նաւակի մը, որ վարկեան առ վար-կեան հսկայ ալիքները կսպառնան իրենց անյատակ ան-դունդին մէջ թաղել զայն: Հայերը, իրենց աչքերը սևե-ռած հեռուն, լեռներուն, ուրկէ կերևակային տեսնել սրար-շաւ մուտքը փառաւոր ձիերու վրայ հեծած փափախա-ւոր կապոյտ աշուի ուսներուն, որոնք պիտի գան ազա-տել զիրենք... Իսկո՞՞նչ նաւաբեկեալներ, ոչ մի յոյս ազա-տարար նաւի...: Միջոց չիկար դուրս ելնելու բերդը դո-րաւոր կերպով պաշարուած էր թուրք զինուորներու կող-մէ. ներսը մնալն ալ անկարելի էր: Ընշում ամեն կողմէ: Անխուսափելի պայթիւնը առաջ պիտի գար. բայց ինչ ձեռով և ինչ վիճակով, չէին կարող գուշակել այժմէն:

Ղուկաս աղբար ինկած էր խոր մտածութեան մէջ: Ինչ պէտք էր ընել այս սոսկալի կացութեան հանդէպ: Դարձան մը գտնելու յոյսով գումարեց զինուորական խոջ-հուրդ, ուր մանրամասն պարզեց իրերի իսկական պատ-կերը, և իրենց սպառնացող անխուսափելի վտանգը. ա-նոնց աչքերուն առջև պատկերացուց այն սոսկալի տեսա-րանը, որ պիտի պարզուէր, երբ թուրքերը օգտուելով բնական հանգամանքներէն՝ պիտի գրաւէին բերդը, չի խնայելով ոչ օրի: Ժողովականներու դէմքի վրայ չոքած էր արտասովոր տխրութեան և յուսահատութեան ուրուա-կան մը: Խրոխտ քաջերը, այդ առիւծի պէս անվնեհ տղամարդիկ, փամփուշտի պակասութենէն և ուտելիքի

սպառելէն պիտի իյնային թշնամիին կրունկներուն տակ. էհ, եթէ մեռնէին անոնք զէնքը ձեռքը, թշնամիէն զընդակ ստացած՝ կոուի միջոցին, ատիկա փառք մըն էր իրենց համար, բայց սովէն և փամփուշդի չգոյութենէն իյնալ թշնամուն ձեռք, աներևակայելի չարիք մըն էր, անտանելի պատուհաս մը:

Ինչ կը յուսահատիք այդպէս, ընկերներ, վրայ բերաւ Ղուկաս աղբարը, երբ տեսաւ անոնց տխուր դիմադիծերը, անխօս և մասծկոտ երևոյթը: Մեր ներկայ վիճակը, մեր առած քայլին բնական հետեանքն է, տարբեր կերպ ալ չէր կարող ըլլալ, բոլոր մը հայեր այսչափ ժամանակէ ի վեր պաշարուած թշնամիներէ, հարկաւ պիտի սպառիր մեր ունեցած բոլոր պաշարն ալ, բանի որ ոչ մէկ հնարաւորութիւն չիկայ դուրսէն բան մը բերել: Յուսահատութիւնը մեզի չի վայելեր, յուսահատութիւնը մահուան դէմ յանդիման եկող քաջերու, ազգի, հայրենիքի, պատուի, իրաւունքի, արդարութեան և ազատութեան համար մարտնչող վեհ հոգիներու երբեք չի վայելեր, դէհ յառաջ, ցրեցէք ձեր մաքին մէջ կուտակուած մռայլ ամպերը. մենք պիտի քալենք ուղղակի մահուան դէմ. մենք չի պիտի ենթարկուինք թուրքին. վերջին փորձ մըն ալ պիտի ընենք: Գառազեղին մէջ բանտարկուած վեհափառ առիւծի մը պէս պիտի ցնցենք մեր բաշերը, անգամ մը ևս մեր հուժկու ձայնը պիտի ձգենք մեր լեռներուն, ձորերուն վրայ և պիտի խորտակենք յուսահատի մոլեգնութեամբ վանդակին երկաթէ ձողերը և դուրս պիտի խոյանանք, դուրս, լեռները, ձորերը, դէպի ազատութիւն:

Այսպէս ուրեմն, ընկերներ, մենք պիտի փորձենք պատրել թշնամուն շղթան, դուրս գալ և ուղղուիլ դէպի առաստիան սահման:

Ժողովականները Ղուկաս աղբոր ազդեցիկ խօսքե-

րէն նոր եռանդ մը առած էին, որոնք բոլորն ալ համամիտ և համակարծիք գտնուեցան այդ ծրագրին: Եւ որպէսզի ամբողջ Ժողովուրդին յայտնի ըլլայ այդ որոշումը, յաջորդ օր իմաց պիտի տային նաև անոնց:

ՅՈՒՆԻՍ 24

Պայծառ առաւօտ մըն է, բնութիւնը իր գեղեցկութիւնը շուրջօրէն թափած է բերդին մէջ, սակայն հայերու դիմագիծին վրայ չի փայլիր ուրախութեան ոչ մէկ նշոյլ: Անոնք հաւաքուեցան Միջնաբերդին մօտ եղած տափարակը, ուր պիտի հաղորդուէր երեկուայ զինուորական խորհուրդին որոշումը:

Հրապարակ կուգայ Ղուկաս աղբարը և անոնց կը պարգէ իրենց վիճակը: Կը յայտնէ զինուորական խորհուրդին որոշումները և այդ մասին կուզէ լսել նաև Ժողովուրդին կարծիքը:

Ամենքի դէմքին վրայ կը նկարուի յուսահատութեան պատկեր մը. պահ մը կը տիրէ խորին լռութիւն: Մտածումն ու թախիծը թանձրացած էր անոնց արտայայտութեան մէջ: Վերջապէս խոր լռութիւնը խզելով բոլորն ալ համամտութիւն կը յայտնեն զինուորական խորհուրդի որոշումին, սակայն անոնք կուզեն, որ բոլորն ալ հեռանան բերդէն...: Բայց այդ խնդիրը չափազանց անյարմար նկատելով՝ կորոշեն, որ ամեն անոնք՝ որոնք կը վստահին իրենց անհատական ուժերուն, պէտք է թողուն բերդը և հեռանան անկէ:

Այս որոշումէն վերջ բոլոր կիները թշնամուն ձեռքը չիյնալու համար որոշեցին իրենց գաւալներուն հետ թոյն ընդունիլ, իսկ թունաւորուիլ չուզողներն ալ՝ պիտի մնան իրենց բաղդի կամքին:

Ընդհանուր շփոթութիւն մը տիրեց բերդին մէջ։ Օրհասական վայրկեանը տակաւ կը մօտենար, ո՞հ ինչ սոսկալի են այդ բոլորները... Մարդկային հոգին, այդ յաւիտենականութեան կայծը, տիեզերքի դէմ կը մըտաւանայ, և իր անէծքն ու շանթերը կարձակէ անոր դէմ։ **Ձէնքի** ուժով թշնամուն շղթան ձեղքող երիտասարդներն կապասէին յարմար ժամանակին իրենց յարձակումը գործելու համար։ Իսկ կանայք, որոնք չի պիտի կրնային հետեւիլ սղամարդկանց, կը վերցնէին դատարկ փամփուշտի խողովակներ, կը դիմէին դեղադործներուն, թոյն կը վերցնէին անոնցմէ, վերջին վայրկեանին ընդունելու համար։

Ահա այսպէս յուսահատ, մոլորուած՝ սղամարդիկ տակաւին իրենց դիրքերուն վրայ, կանայք շուրջ փտանգաւոր և մահահոտ ճամբուն՝ իսկ աշակերտներն վերջին անգամ երգը բերաննին՝ կը շարունակէին դիմադրել թըշնամուն, յուսահատ եռանդով։

ՅՈՒՆԻՍ 25

Այսօր բնութիւնն ալ տխուր է հայ ժողովուրդին հետ։ Երկինքը դիզուած է թանձր և մռայլ ամպերով. բերդը հեռագետէ սև սև ամպերէն սկսաւ մթնել, պաշարուածներուն յուսահատութիւնը ալ աւելի սաստկացնելով։

Թռչունները երամ երամ կանցնէին բերդին վրայէն, աներկիւղ սաւառներով ընդարձակ հորիզոնին վրայ, ազատութեան քաղցր յուշեր վերազարթնելով յուսահատ պաշարուածներու մտքին մէջ։

Հեռագետէ երկինքը աւելի մռայլեցաւ և անձրևի կաթիլներ սկսան տեղալ։ Կայծակը կատաղի որոտումով

պռռաց, օձապտոյտ լոյս մը ձեղքեց մութ ամպերը և ահա բերդին վրայ սկսաւ տեղալ սոսկալի և խոշոր կարկուտ, որ յուսահատ սրտերը ալ աւելի թանձրացուց և կատարեալ բռաւ։ Քանի մը վայրկեանի մէջ բերդը լեցուեցաւ սղիտակ կարկուտով, հիմնայատակ կործանելով բոլոր վրանները։ Կարկուտը, կարծես նախախնամութենէն զրկուած՝ բացառապէս տեղաց բերդին վրայ, որպէս պատուհաս՝ տանջուած և կիսամեռ ժողովուրդին համար։

Թուրքերը տեսան բնութեան այդ պատուհասը և չափազանց ուրախացան և որպէսզի աղէտքը կատարեալ ըլլայ, սկսան տեղալ թնդանօթի ահարկու ումբեր, որոնք սարսափ ձգեցին բերդին մէջ և շփոթուած ժողովուրդէն խլեցին բազմաթիւ զոհեր։

Գէտ օրէն վերջ խոփոռ երկինքը բացուեցաւ և ցոյց տուաւ իր պայծառ երկնակամարը, որուն վրայ արեւ դեղեցկօրէն կը փայլէր, իր կենդանարար շողերը սփռելով չորս կողմը։ Կիները կարկուտէ թըշուած անկողիններն ու հաղուստները հաւաքեցին, փոքին քարերուն վրայ չորցնելու համար, իսկ կործանած վրանները չի կրցին կրկին կառուցանել...

ՅՈՒՆԻՍ 26

Որոշուեցաւ բերդէն փախչելու մտադրութիւնը, եթէ հնարուոր ըլլար, գործադրել այս երեկոյ։

Հայերը դուրս պիտի գային Տէվէ Գաբուսիի դիրքէն, կտրելով թշնամուն շղթան և եթէ ազատուէին, անցնելու էին լեռները։

Ղուկաս աղբար, ցերեկը, խումբ մը մարդոց հետ պատեցաւ բոլոր դիրքերը, վիրաւորներուն մօտ։ Որոշուեցաւ ցերեկով թունաւորել վիրաւորները փախուստի

գործը հեշտացնելու համար: Վերաւորներէն շատեր կամովին, քաջաբար ընդունեցին թոյնը և իրենց ձեռքով խմեցին:

15—16 տարեկան վերաւոր աղջիկ մը, որ կը դժուարանար թոյն ընդունիլ, և կուզէր տակաւին ապրիլ, մտածելով թէ առանց թոյնի աւելի պիտի տանջուի գաղան թուրքերուն ձեռքը անցնելով՝ գրեթէ գիտակցութիւնը կորոնցուցած վիճակի մէջ, իր մօրը ձեռքով թոյն խմեց...:

30 տարեկան երիտասարդ մը Ղարապիպէրեան անունով, որ ստքէն ծանրապէս վերաւորուած էր, թոյն ուզեց եղբօրմէն, բայց եղբայրը մերժեց: Սակայն, որպէսզի թշնամուն ձեռքը չիյնայ, ուրիշի մը միջոցով թոյն ձեռք բերաւ և ինքզինք թունաւորեց...:

Ղուկաս աղբար այդ օրուայ ծրագիրը ամենքին ալ յայտնեց, և խնդրեց, որ իւրաքանչիւր մարդ իր որոշումը սրբութեամբ և վճռականօրէն կատարէ:

Նրեկոյեան մօտ նկատուեցաւ, որ երկու Սեբաստացի երիտասարդներ անյայտացեալ են: Այդ դէպքը առիթ տուաւ թուրքերուն, որպէսզի Տէվէ-Գաբուսի ուղղութեան վրայ եղող իրենց պաշարման գիծը աւելի սեղմեն և ուշադրութեամբ հետեւին հայերուն: Վերջը պարզուեցաւ, որ այդ երկու անյայտացած երիտասարդները հայերուն ծրագիրը մատնած են թուրքերուն: Հետևաբար այդ օրը հայերուն չի յաջողեցաւ իրենց ծրագիրը գործադրել: Մասնիչներու ցուցմունքով թշնամին սկսաւ ոմրակոծել նաև յիշեալ գիծի ուղղութեամբ:

Դարձեալ անցաւ երեք օր, սրտամաշուք և սոսկալի օրեր, որոնք տարիներու անողութեան տպաւորութիւնը թողուցին պաշարուածներուն վրայ:

Ղուկաս աղբար տեսնելով, որ իրենց գործադրութեան եղանակը ամենքին յայտնելով, գործը կը խան-

գարուի, այս անգամ որոշեց դուրս գալու գիծը գաղտնի պահել:

ՅՈՒՆԻՍ 29

Այսօր ամենքն ալ ստքի վրայ ելած են: Բերդին մէջ ելած բոլոր պաշարը հատած է և ամեն յոյս կորած: Բոլորին ալ յայտնի է, որ այսօր վճռական օր է: Տղամարդիկ կազմ և պատրաստ կապահեն հրամանի: Կիներն ու վորքիկ տղաքներն շրջապատած անոնց չորս բոլորակը՝ կուլան և կանխեն իրենց սև բաղդը: Վայնասունը ինկած է ամբողջ բերդին մէջ: Աղիողորմ ճիչերն ու սրտմաշուք հառաչանքները քարերն անգամ կը յուզեն: Բնակի տակի պէս սիրուն երեխաները՝ բնագլխամբ փաթաթուած իրենց ծնողքներուն՝ չեն ուզեր բաժնուիլ. ամենքը ապրիլ կը բաղձան, ամենքը ազատուիլ կուզեն, սակայն ազատութիւնը ծածկուած է սև քողով: Շատ մը կիներ, իրենց ամուսիններէն բաժնուելէն առաջ թոյն ընդունած են արդէն և սոսկալի տանջանքներով գետնին վրայ կը թապլուկին՝ իրենց վերջին հրաժեշտը տալով աշխարհին, այն աշխարհին, որ դժողը մը եղաւ իրենց համար: Անոնց չորս բոլորը սփռուած են երեխաների թունաւորուած դիակներ: Տղամարդիկներէն շատեր՝ անկարող տեսնելու և դիմանալու այդ աննկարագրելի տանջանքներն, կիներէն կը խնդրեն, որ իրենց մեկնելէն վերջ ընդունին թոյնը:

Ոմանք կարծեո ամեն բան արհամարհելով՝ քաջուած են մէկ կողմ և իրենք զիրենք յանձնած՝ դառն ճակատագրի անողոք հեգնանքին, ընկղմուելով խոր մտածմունքներու և ցնորքներու օվկէանին մէջ: Սոսկալի է պատկերը, մարդկային միտքն ու գրիչը անկարող է պատկերացնել այդ օրուայ տանջանքներն ու յուզումները իրենց

բովանդակ սառստագդեցիկ իրականութեամբ...

Ձէնք վերցնող տղամարդիկ արդէն պատրաստ են: Պահեստին մէջ մնացած ուժերը բաժնուեցան երիտասարդներուն, որոնք թշնամուն վրայ յարձակելու պահուն ուժերներէն չի վնասուելու համար այժմէն վարժութիւններ կընէին:

Ամենքին յայտարարուած էր զիշերուայ կէսի ատենները դուրս ելնելու որոշումը, սակայն դուրս գալու գիծը դեռ գաղտնի պահուած էր:

Ծ.

Փ Ա Խ Ո Ի Ս Տ

Արդէն մութ գիշեր էր. հազիւ 1—2 ժամ մնացած էր վճռական բոլէներուն: Աւելի ուժգին թափով կրկին սկսաւ աղիողորմ լացը: Սիրահատորներ յաւիտենականօրէն պիտի բաժնուէին իրամէ. անողօք մահը կը սաւառնէր ամենուն վրայ: Գիշերուայ խոր լուսեան մէջ բերդը կը թնդար ողբի և լացի աղիողորմ ձայներով: Շատերը խելազարուած էին և անխմաստ քրքիւններ կարձակէին: Տղամարդիկ վերջին համարայնութիւն հետ, իրենց կիներուն համար պահած թոյնը կը յանձնէին անոնց և պաղատագին, լալազին կը խնդրէին, որ իրենց ներկայութեան չի խմեն...:

Հրամայուեցաւ պատրաստ ըլլալ և միաժամանակ պահպանել լուսեան: Վայրկենապէս դադրեցան բոլոր ձայները և բերդին մէջ տիբեց խաղաղութիւն և խորին լուսեան... Երբեմն միայն հատ հատ հեծկլուտքի ձայներ կը լսուէին, անդուսպ, ինքնաբուզի հեծկլուտքներ, որոնք դուրս կը թռչէին վշտահար կուրծքերէ:

Ամենքն ալ սկսան իրարու մօտենալ, վաղել, համբուր-

ուիլ անձայն և անշշուկ կերպով: Կրկին սկսաւ թունաւորումները:

Կիները խումբ խումբ կընդունէին թոյնը, և շատ չանցած՝ առանց ձայնի և բացականչութեան կիյնային գետին, կը շարշարուէին և յետոյ անշունչ կը տարածուէին... Անոնք ըմբռնած էին վայրկեանին վեհութիւնը, այդ պատճառով վերջին անգամ իրենց սրտին խորերէն փրթած աղաղակն ալ շարձակեցին աշխարհին, բնութեան և մարդկութեան դէմ և մեռան, իրենց կուրծքին տակ լեռնացած անէծքն ու զայրոյթը խեղդելով իրենց ցամքած կուրդին մէջ...:

Վճռական բոլէն արդէն հասած էր: Ղուկաս աղբար դուրս եկողներուն յայտնեց, որ այդ գիշերուայ փարօլային անունը “Կծիկ,” էր:

Այնուհետեւ Ղուկաս աղբար առաջին խումբին հրամայեց գնալ բռնել բերդին ձախակողմեան դրան դիւրքը, որ ապառաժուտ տեղ մըն էր:

Դուրս ելողներուն թիւը կը հասնէր 900 հոգիի:

Երբ խումբը գիրք հասաւ, անոնց անդգոյշ քայլերէն, սարերէն գլորուեցան քարեր, որոնց ձայներէն թշնամին կարծելով, որ հայերը գիշերային յարձակում կը գործեն իրենց վրայ, սկսան ամեն ուղղութեամբ կրակ տեղալ բերդին վրայ:

Ղուկաս աղբար տեսնելով, որ թուրքերը հետզհետէ հաւաքուելով պիտի նէղէին զիրենք, հրամայեց առանց բռնելու շրջակայ գիրքերը, ուղիղ վար իջնել և գրաւել քաղաքին ճամբաներուն վրայ գտնուած գիրքերը:

Դուրս ելողները՝ բերդին մէջ մնացող կիներն ու տղաքները իրենց ճակատագրին յանձնելով՝ վշտակոծ սրտերով դուրս եկան և կէս ժամ չանցած գրաւեցին թշնամուն գիրքերուն առաջին շղթան: Անկէ ալ առաջ

անցան և ձեռնառումներով գրաւեցին նաև թշնամուն
երկրորդ շղթան, սպաննելով շատ մը գլխուորներ:

Երկրորդ շղթան գրաւելու միջոցին երկտասարդներէն
ծանր կերպով վիրաւորուեցաւ Արմէն Թէլէգեան, որ
բարձրաձայն աղաղակեց ընկերներուն, որ զինք սպաննեն
լմայնէն, թշնամուն ձեռքը չլինալու համար: Նոյն վիճա-
կին ենթարկուեցաւ նաև Տադէսեան Ալեքսանը: Մինչև
այդ ատեն հայերէն սպաննուած էին մօտաւորապէս 10
հոգի:

Որպէսզի թիւրիմացութիւններ չի պատահին և թըշ-
նամին կարող չըլլայ սպրտիլ շարքերուն մէջ, Ղուկաս
տղբար իսկոյն սկսաւ ստուգել անցնողներէն գիշերուայ
անուներ հարցնելով: Ամենքն ալ «կծիկ» արտասանելով
առաջ կանցնէին, թուրքերուն խորտակուած խրամատնե-
րուն վրայէն:

Այսպէս առաջին և երկրորդ շղթան յաջողեցան խոր-
տակել. մնացած էր երրորդ շղթան, զոր խորտակելէն
վերջ, այլևս ճամբան ազատ կըլլար:

Հայերը կատաղօրէն յարձակեցան երրորդ շղթային
վրայ. առաջին անգամ գրոհ տուաւ Քէշիշեան Գառնիկը,
որ ուսմբերով առաջ կը խոյանար՝ տակն ու վրայ ընելով
թուրքերուն վերջին զիրքերը: Երբ Գառնիկի ընկերները
հասան, տեսան, որ սատարիկ շիտթուած է ան, այն աստի-
ճան, որ մաւղէր տորճանակը ձեռքը բռնած՝ չի կրնար
անոր մէջ տեղաւորել գնդակները: Ընկերները օգնեցին
անոր, և ան ուշքի գալով՝ կրկին նոյն թափով՝ նետուե-
ցաւ յառաջ:

Սորտակուեցաւ նաև երրորդ գիծը. այդ շղթան կըտ-
րելու միջոցին իրենց ձեռքի ուսմբերէն սպաննուեցան
Ղուկասեան Գառնիկ և Սէրճէսեան Համայեակ, շատ մը
թուրքեր սպաննելէն վերջ:

Երբ հայերը առաջ կընթանային, յանկարծ յայտնուե-

ցաւ թշնամու չորրորդ գիծ մը ևս, որուն մասին երբէք
տեղեկութիւն չունէին: Հայերը անմիջապէս մաւղէր ատըր-
ճանակներով խոյացան այդ գիծը պաշտպանողներուն
վրայ և լաւ ջարդ մը տալով՝ ազատօրէն շարժուեցան
յառաջ:

Հայերը բերդէն դուրս ելած էին մէկ ուղղութեամբ,
սակայն թշնամու առաջին շղթային հասած ժամանակ,
տարածուած էին երեք գծի վրայ, Թամզարայի մօտ ի-
րար միանալու պայմանով:

Ուրեմն թշնամու շղթան պատուած էին երեք տեղերէ.
մէկը Սայիպ էֆէնտու դրան առջևէն, մէկը Տաշխաններու
մէջտեղէն և վերջինը Օյնախի կողմէն:

Թշնամուն չորրորդ գիծը պատուելէն և առաջ անցնե-
լէն վերջ՝ խումբերէն մէկը, որու մէջ կը գտնուէր նաև
Հիւսիսեան Գրիգորը, երբ հազիւ հասած էր քաղաքին
ստորտար եղած պարտէզներուն, Պէշլէրեաններու տունին
առջև շրջապատուեցաւ խումբ մը թուրքերով, որոնք ա-
ռաջին անգամ թուրք կարծելով, ձայն տուին, սակայն
հայերը առանց պատասխանելու յարձակեցան անոնց
վրայ, ամբողջովին կոտորեցին և անցան յառաջ:

Հայերը իրենց փախուստի ճամբուն վրայ գտնուած
բոլոր հեռազրային թելերը կը կտրէին և սիւները հիմ-
նայատակ կը կործանէին, որպէսզի թշնամին հնարաւորու-
թիւն չունենայ դուրսէն անմիջապէս օգնական ուժեր
բերել անոնց դէմ:

Կուսարացին խումբերը հասան Թամզարայի վան-
քին ջրաղացը: Ամենէն առաջ հասած էր Ղուկաս տղբարը
իւր հետևորդներով: Հետզհետէ բոլոր ազատուողները կը
հաւաքուէին այդտեղ:

4.

ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Թամզարան Գարահիսարի Հիւսիս-Արեւելեան ուղղութեան, Կիրասոնի ճանապարհին վրայ գիւղաքաղաք մընէ Շապին-Գարահիսարէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ: Ասկէ 20—30 տարի առաջ կային 400 տուն հայեր, որոնց նախահայրերը ժամանակին Անիէն գաղթած են: 1896 թուի հայկական կոտորածներու ատեն Թամզարան տուաւ 251 զոհ: Ունի վեց վանք և վանքապատկան ջրաղաց, ուր հաւաքուեցան Շապին-Գարահիսարի բերդէն փախած հայերը:

Թամզարայի մէջ ոչ մէկ բնակչութիւն չիկար, ոչ հայ և ոչ ալ թուրք. ինչ ըլլալին ալ յայտնի չէր:

Փախստական հայերը այդտեղ հաւաքուելէն վերջ, Ղուկաս աղբար ազատուողներու թիւը ստուգեց, որով յայտնի եղաւ, որ 900 հոգիէն մնացած էին 870 հոգի. սպաննուած էին 30 հոգի:

Ազատուածներու մէջ կը նշմարուէին կիներ ալ, որոնք հետեւած էին այր մարդոց և այդպէսով փրկուած:

Ղուկաս աղբար վերջացուց այդ մարդահամարը և հրամայեց առաջ երթալ:

Անգէնները առջևէն կերթային, իսկ զինուածները կը հեռակէին անոնց, այսպէս յունիս 29-ի առաւօտեան անոնք սկսան բարձրանալ քաղաքէն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Էսքի-Քեօյի լեռը:

Անոնք բարձրացան լեռը և նստան քիչ մը հանգստանալու համար: Նախազգուշութեան համար զանազան կէտերու վրայ դրին պահակներ, որոնք աշալուրջ կերպով պիտի հսկէին և մարդիկներ երենալու պարագային իմաց պիտի տային:

Խուճըր ժամանակաւորապէս ազատ էր, ազատ բնութեան գրկին մէջ կը հանգստանար, բայց սոսկալի անօ-

թութիւնը սաստիկ կը նեղէր զիրենք. ոմանք ուշքը գնացած ինկած էին գետին: Անօթութիւնը բազմապիսեան ճիւղի մը պէս կսպառնար կոտորել զիրենք: Անոնք մարմրող աչքերով կը դիտէին բերդը, Շապին-Գարահիսարը, ուրկէ մահուան ընդմէջէն անցան, սակայն զժբաղդ ճակատադիրը դեռ ևս պիտի հարուածէ զիրենք....:

Ղուկաս աղբար և Հիւսիսեան Վահանիկը քսակ մը ոսկի յանձնեցին քանի մը երիտասարդներու և պատուիրեցին, որ երթան մօտակայ Յունական գիւղը, հաց բերեն. ունէ նեղութիւն չի տան գիւղացիներուն և որչափ կարելի է լաւ վարձատրեն: Կրկին պատուիրեցին որ դրամ չի խնայեն, միայն թէ առանց հացի ետ չիգան:

Անցած էր կէս ժամ և անա հեռուէն իրենց տկանջներուն հոտան զարհուրելի ձայներ և յուսահատութեան սուր ձիչեր: Բոլորը ձայնին մօտիկ ըրին. դիտակներով սկսան նայել քաղաքին և բերդին վրայ, ուր նշմարեցին սոսկալի տեսարան:

Թուրքերը բերդը գրաւած էին և կատաղած գազաններու նման մէկիկ մէկիկ բերդին ժայռերէն վար կը գլորէին դեռ կենդանի մնացած հայ մանուկներն ու կիները, որոնք անագնազոյ վայնասուններով օդը կը թնդացնէին:

Տակաւին իրենց սրտահատոր սիրելիներու սրտմաշուք ձայները կարճադանդէին հեռուէն, յանկարծ պահակները լուր բերին, թէ շրջապատուած են թուրք զինուորներով:

Հայերը դեռ բաւականին հանգստացած չէին, ատոր հետ մէկտեղ սոսկալի անօթի ալ էին, սակայն ստիպուած սկսան լեռն ի վեր բարձրանալ:

Թշնամին նկատեց հայոց շարժումը և սկսաւ աւելի լայն կերպով շրջապատել: Հայերը պաշարուելու վտան-

գէն սարսափահար՝ ստիպուեցան բաժնուիլ խումբերու և զանազան ուղղութեամբ յառաջ երթալ:

Թշնամին ամեն ուղղութեամբ հետեցաւ անոնց, ամբողջ երեք օր, որու ընթացքին հայ խումբերը Պալճանայի, Էսքի-Քէօյի և Չարգախի կողմերէն շրջապատուած՝ կը դիմադրէին թուրքերուն:

Երեք օրուայ դիմադրութեան ընթացքին հայերը միմիայն քանի մը զոհ տուին:

Յիշեալ լերան վրայ կռուի ժամանակ հայկական խումբերը այն աստիճան հեռացած էին իրարմէ, որ իրենց հաղորդակցութեան կապը կորսնցուցին և իւրաքանչիւր խումբ անդեկ և անծրագիր՝ պատահական ուղղութեամբ գնաց:

Հիւսիսեան Գրիգորը 15 ընկերներով ուղղուեցաւ Ղարակէփեզիզ յունական գիւղին մօտ գտնուող ձորը, ուր հանդիպեցան քանի մը սպանուածներու, որոնք իրենց ընկերներն էին և անոնց երեսիցէն այնպէս կերկնար, որ անոնք փախչելու պարագային կռուի բռնուած էին թուրքերուն հետ և սպաննուած: Անոնց քով փռուած էին նաև քանի մը թուրք զինուորներու զիակներ:

Գրիգորին խումբը վեց օր շարունակ կը թափառէր ապրիլ անդին, լեռներ, ձորեր, անօթի և ծառաւ: Անօթութիւնը այն աստիճան քամած, ուժաստատ ըրած էր զիրենք, որ հագիւ կարող էին ոտքի վրայ կանգնել և շարժիլ: Այլ ուրիշ ճար չկար, պէտք էր երթալ մօտակայ յունական գիւղը և հաց խնդրել:

Ուղղուեցան դէպի գիւղ. զեռ մտած չէին գիւղին մէջ, շրջապատուեցան թուրք զինուորներէ: Սկսաւ անհաւասար կռիւր, ուր սպաննուեցան տէրտէրի աղաքներ Սըբունը և Պարթևը, Էրտէվիլեան Միհրանը, Տրապիզոնեան Համբարձումը, Հիւսիսեան Միսաքը և Միպեոցի

Գալուստը: Ողջ մնացածները զաւազան կը լուր՝ զիրար կորունցուցին:

Գրիգորը միս մենակ երկու օր պահուրտեցաւ լեռներուն մէջ, խոտ ուտելով և հագար տեսակ նեղութիւն կրելով՝ ինքզինք ձգեց Թուշճի անունով յոյն գիւղը, սակայն գիւղին մէջ մտնող և ապաստան չի գտնելով, մանաւանդ, մատնուելու հաւանականութիւնէն վախնալով՝ հեռացաւ և դարձեալ ապաստանեցաւ լեռները:

Ան խոտածարակութեամբ իր գոյութիւնը պահպանեց և կերպով մը ինքզինք ձգեց Ալիճօրանի շրջանը, ուր շատ մը յոյն ծանօթներ ունէր:

Գրիգոր ուղեց մտնել Մէրքէզ գիւղաքաղաքը, սակայն մատնուելէ վախնալով խոյս տուաւ անկէ: Միայն քանի մը անգամ զիշերները, զաղտազոյի մտնելով, հաց կը գնէր և դարձեալ կը բարձրանար լեռները:

Այդ շրջանին մէջ Գրիգորը բաւական ատեն թափառելէ վերջ, օր մը իրեն ծանօթ յոյն կնոջ մը հանդիպեցաւ, որ իր տունը տարաւ, և ամբողջ 15 օր լաւ մը խնամելէն վերջ ճամբու դրաւ դայն:

Շապին-Գարանիսարի ապստամբութիւնը և անոր հետ կապուած բոլոր արհաւիրքներու լուրը ամբողջութեամբ տարածուած էր Ալիճօրանի շրջանի ազգաբնակչութեան մէջ:

Հայերու փախուստէն վերջ բերդին մէջ կատարուած ողբերգական դէպքերը ծանօթ էին յոյներուն:

Բերդին մէջ մնացած են եղեր Չիպուխճեան Տաճատը և անոր ընկերները՝ նպատակ ունենալով պաշտպանել հոն մնացածներն և մեռնիլ անոնց հետ:

Փախուստէն օր մը վերջ՝ երբ թուրքերը բերդին մէջ կը լեցուին և մանուկներն ու կիները սրախողթող

ընելով ժայռերէն վար կը նետեն, Տաճատին խումբը կռուի կը բռնուի թուրքերուն հետ. սակայն կարող չըլլալով երկաթ դիմադրել՝ կստիպուի բարձրանալ ժայռերուն մէջ գտնուած այր մը և ընկերներով կը պաշտպանուի թշնամիէն:

Թուրքերը անոնց կառաջարկեն վար իջնել և անձնատուր ըլլալ, սակայն անոնք պատասխանի փոխարէն զընդակներ կը տեղացնեն և քանի մը թուրք կսպաննեն: Գրեթէ 15 օրի չափ այդ այրին մէջ կը մնան շրջապատուած թուրքերէն, որոնք տեսնելով, որ ոչ մէկ կերպով կարող չըլլան յաղթել, ժայռին վերայէն քարիւղ կը թափեն քարայրին մէջ և հրգեհեկով կայրեն վեց ընկերներն ալ:

Գրիգոր Յոյն գիւղի մէջ լսեց, որ իր հետ բերդէն գուրս եկածներէն շատեր սպաննուած են ճամբաներուն վրայ եղած կռիւներու ատեն:

Ասաճուխի գլուխը եղած կռիւներու միջոցին սպաննուած էին նաև վահանիկ Հիւսիսեան և Հմայեակ թայիրեան իրենց ձգած պոմպաներէն:

Ալիճօբանի շրջանին մէջ գտնուած 20—25 հայերը, որոնք բոլորն ալ Շապին-Գարահիսարցիներ էին, թուրքերը աղամարդիկը կիներէն զատելով՝ տարած են Ղարահասանի ձորը և չարաչար տանջանքներով բոլորն ալ սպաննած են: Կիներուն մէկ մասը անձնատան եղած են, մէկ մասը թուրքերն են սպաներ և մնացածն ալ առևանգեր:

Վերոյիշեալ սպաննուածներու մէջ աչքի իյնողներն էին Սողոմոն աղայ Թաշճեան և անոր որդին Գառնիկը, Զօթուրեան պօղոս աղան և անոր որդին Արսէնը, Առաքելեան Ղազարը, Քէօթէնէճեան Մնացականը և ուրիշներ:

Գրիգորը յոյն գիւղին մէջ մատնուեցաւ, հետեւաբար այնտեղէն կերպով մը փախչելով՝ ապաստանեցաւ Բերդի-

կեայի լեռը: Այդ լեռներուն վրայ մէկ ամիս թափառելէն վերջ կանցնի յունական Գամիշլի գիւղը և ծանօթներու մէջ, մանաւորապէս Քօչուօղլի Եօր աղայի խնամատարութեան տակ՝ ապրեցաւ մօտ մէկ ու կէս տարի:

Շապին-Գարահիսարէն գուրս գալէն ինն ամիս վերջ՝ Գրիգորը Բերդիկեայի լեռները եղած ատեն՝ հանդիպեցաւ իր ընկերներէն Յարութիւն Գաղանճեանին և զինուորութիւնէ փախած երեք յոյն երիտասարդներու, որոնք մեծ օգնութիւն ցոյց տուին, մանաւանդ Յարութիւնին՝ ճամբաներ սովորեցնելով:

Յոյն երիտասարդները պատմեցին, որ Շապին-Գարահիսարի դէպքերէն վեց ամիս վերջ, քաղաքէն մէկ երկու ժամ հեռու գտնուող Աստուածամօր վանքը կապաստանին խումբ մը հայեր թուով եօթը հոգի: Զմեռ ժամանակ անոնք կը մատնուին և կը շրջապատուին թուրք զինուորներէ. կսկսի կռիւը: Անոնք երկու օր քաջարար կը դիմադրեն թշնամուն, սակայն փամփուշտները կսպառի և որպէսզի թշնամուն ձեռքը չիյնան, անոնցմէ Հմայեակ Մարկոսեան և Անդրանիկ Սերճեանեան վերջին զընդակներով մէկըմէկ կսպաննեն: Թշնամին ողջ կը ձերբակալէ Երտէվելեան Հմայեակը. քաղաք կը տանին գայն, և կստիպեն իմաց տալ ապստամբ հայերու պահուըտած տեղերը, սակայն անիկա ուէ գաղտնիք չի հաղորդեր և չարաչար կսպաննուի թուրքերէն:

Ղուկաս աղբար 150 ընկերներով կը հասնի Ղըզըլ տաղի մօտ գտնուած Ղարա Քիւթիւկի լեռը և հոն կապաստանի, սակայն անկէ ուր մեկնելն, ուր գտնուին, և ինչ ըլլալը տակաւին յայտնի չըլլար:

Գրիգորն ու Յարութիւնը կուգեն միջոց մը գտնել ուստական սահման անցնելու համար, որովհետեւ ուշ կամ կանուխ վտանգ կապառնար իրենց կեանքին ալ: Այդ փախուստի ծրագիրներն յաջողցնելու գործին համար դասալիք յոյն երիտասարդները մեծ ծառայութիւններ մատուցին անոնց, ու երբ ուստական բանակը մօտեցեր էր Աղճալային՝ անոնք Գրիգորն ու Յարութիւնը կեաւոր Տաղի շրջաններէն հասցուցին Արտասա, ուրկէ մեծ զրօուարութիւններով անցան Տրապիզոն, որ այդ ժամանակ գրաւուած էր ուստական բանակին կողմէ:

Հ.

ԴԵՊԻ ԿՈՎԿԱՍ

1915 թուի հոկտ. 2-ին Գրիգորն ու Յարութիւնը երբ ուստական սահմանը անցան, ձերբակալուեցան սահմանապահ ուստ զինուորներու կողմէ, և պահուկներու ուղեկցութեամբ, քանի մը թուրք գերիներու հետ, ղրկուեցան Տրապիզոնի բանտը:

Տաճկական սոսկալի տառապանքներէն վերջ՝ այնպէս կը կարծէին, որ երբ անցնեն ուստական սահման, հանգիստ և ապահով պիտի ըլլային, սակայն այժմ կրկին ներութիւն և տանջանք յաջորդած էր. այս անգամ ուստական բանտ, մութ, խոնաւ և անտանելի քանտ:

Տեղին և լեզուին անծանօթ՝ սարսափներէ և ճնշումներէ բոլորովին ընկճուած, ազտոտ բանտին մէջ կանցնէին իրենց դաժան օրերը, երբ օր մը, հայ զինուորէ մը իմացան, որ այդ տեղ կան հայեր և անոնց ներկայացուցիչներ:

Անպատմելի ուրախութեան մէջ ինկան անոնք, երբ տեսան ուստական հայ զինուորը. իրենց կրած զրկանք-

ներն ու անտանելի կացութիւնը կարծես թէ մոռցան այլևս և յոյսի նոր նշոյլ մը եկաւ փայլատակել իրենց հոգին:

Անոնք հայ զինուորին միջոցով խնդրեցին տեղւոյն հայ կազմակերպութեան ներկայացուցիչէն, որպէսզի կառավարութեան մօտ միջնորդէ իրենց բանտէն ազատուելուն համար: Սակայն հայ ներկայացուցիչը այդ խնդիրը անկարելի բան մը նկատելով՝ անուշադրութեան կը մատնէ:

Հայ զինուորները իրենց ջանքերով կրցան միջնորդել և ազատել զանոնք ուստական բանտէն. անոնք անպատմելի ուրախութեամբ լեցուած՝ Տրապիզոնի անմարդաբնակ փողոցներուն մէջ ման գալով հայեր կը փնտռէին: Պատահեցան հայերու, որոնք սկսան հոգալ իրենց մասին:

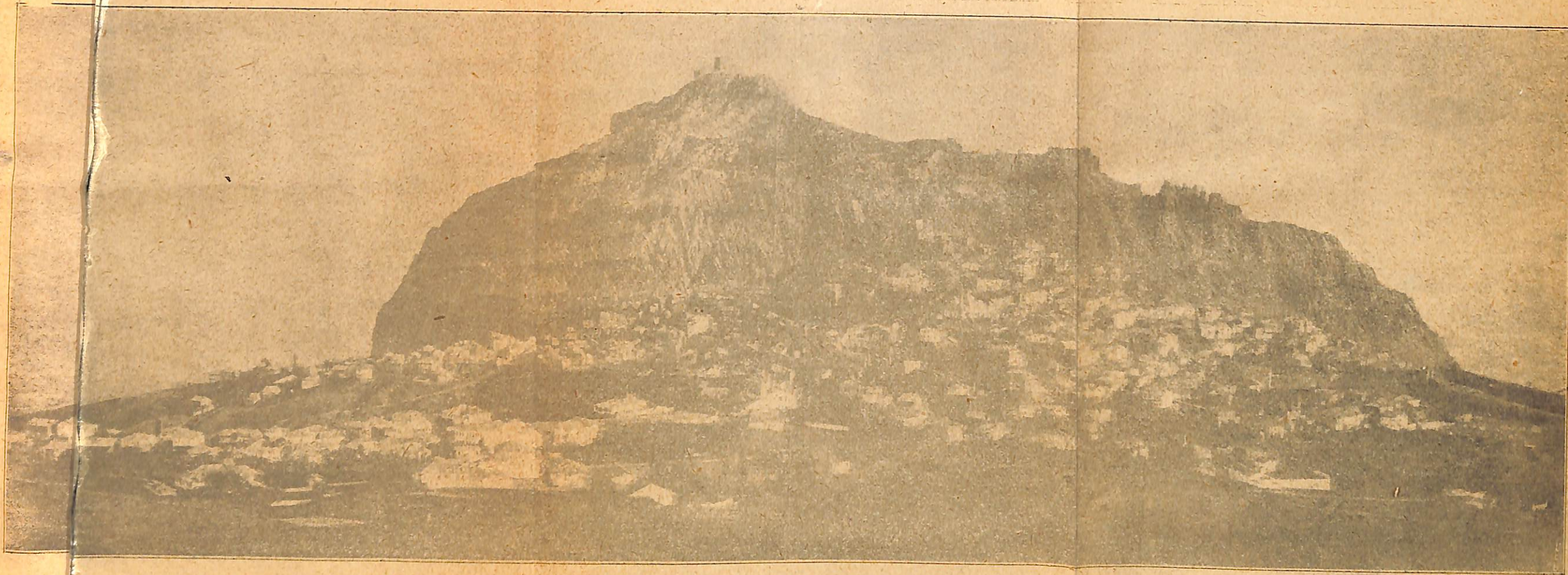
Գառնիկ Բիւիէլիան անունով հայի մը ջանքերով Գրիգորը հոկտ. 25-ին ուղևորեցաւ Պաթում, իսկ Յարութիւնը մնաց Տրապիզոն:

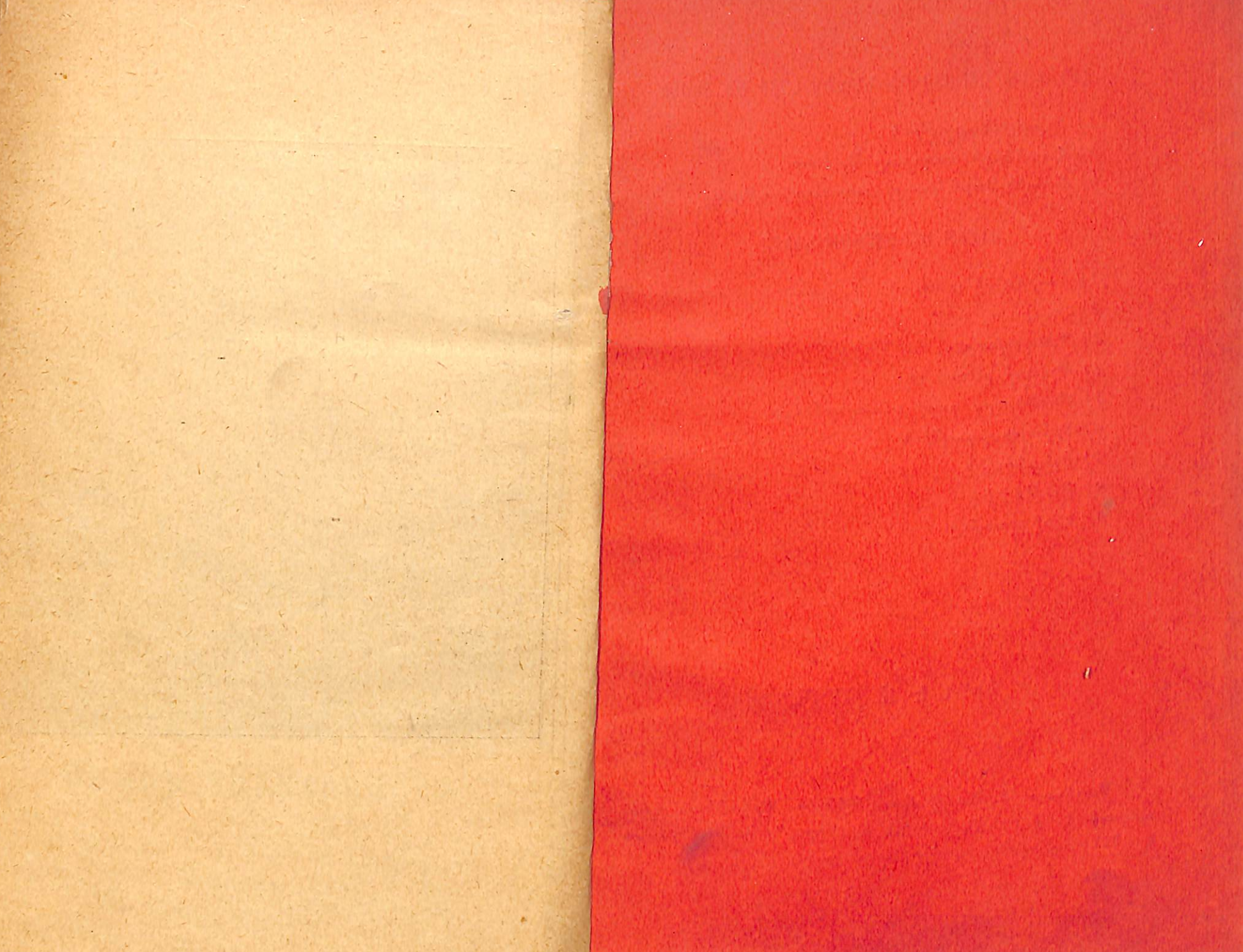
ԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

- Ա. Երկու ռազմիկներ
- Բ. Բ ե Ր Դ Ը
- Գ. Օն անդր առաջ
- Դ. Կեանքը ուժին մէջ
- Ե. Օսմ. սահմանադրութիւն
- Զ. Պատերազմ
- Է. Դէպի Երզնկա
- Ը. Զօրանոցը
- Թ. Արեւոծուծը
- Փ. Մոսկւ ամպեր
- Ի. Նախօրեակը
- Լ. Դանակը ոսկորին հասած
- Խ. Ապստամբութիւն
- Ճ. Փ ա խ ու ս ա
- Կ. Լեռներուն մէջ
- Հ. Դէպի Կովկաս

ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՅԻՍԱՐ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

- 1) Ուխտագնացութիւն
- 2) Հայրենիքի առաւօտը Ա. հատ.
- 3) Շապին-Գարահիսարի ապստամբութիւնը

ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- 1) Հայրենիքի առաւօտը Բ. հատ.
- 2) " " Գ. "
- 3) Պանդուխտը
- 4) Քշատի ընտանիքը
- 5) Քսաներորդ դարի սնրագործները
- 6) Երիտասարդութիւն
- 7) Իշխանուհին
- 8) Սաթենիկ
- 9) Կոջ պատիւը

ԳԻՆՆ Է 2 ՐՈՒՔԼԻ

Պահեստը հեղինակի մօտ, Թիֆլիս Երևանեան հրատարակ Ա. Теръ-Арутюнянъ և «Դրը», «Գաւառեանիքը» և «Կենսաբանական» պրովանսալայնայնքում:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0422604

16158

